

Το έργο του Γκίντενς στρέφεται γύρω από έξι κεντρικούς άξονες, που διατρέχουν ολόκληρο το κείμενο. Ο πρώτος είναι η μεταβολή του σύγχρονου κόσμου. Η κοινωνιολογία γεννήθηκε από τους μετασχηματισμούς που ξέκοψαν απότομα την εκβιομηχανιζόμενη κοινωνική οργάνωση της Δύσης από τους τρόπους ζωής που χαρακτήριζαν τις προηγούμενες κοινωνίες. Ο ρυθμός της κοινωνικής αλλαγής εξακολουθεί να επιταχύνεται ανά τον κόσμο και είναι πιθανό να βρισκόμαστε στο κατώφλι άλλο τόσο θεμελιακών μεταβολών όσο εκείνες που σημάδεψαν τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Ο δεύτερος άξονας είναι η παγκοσμιοποίηση. Στην σύγχρονη εποχή, παρατηρείται μια σαφής επιτάχυνση των διαδικασιών παγκόσμιας ολοκλήρωσης, με αποτέλεσμα η μελέτη των κοινωνιών ως συλλογικών μονάδων, ανεξάρτητα από την αλληλεξάρτησή τους με τον κόσμο που τις περιβάλλει, όπως γινόταν στο παρελθόν, να δημιουργεί σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα παράβλεψης της σύγχρονης πραγματικότητας. Η παρατήρηση αυτή οδηγεί στην υιοθέτηση του τρίτου βασικού άξονα, την συγκριτική θεώρηση των κοινωνικών μορφωμάτων, λειτουργιών και φαινομένων, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών σχηματισμών όσο και στο επίπεδο των επιστημονικών τους προσεγγίσεων. Τέταρτος και συναφής προς τον προηγούμενο άξονα είναι ο ιστορικός προσανατολισμός της σύγχρονης κοινωνιολογικής προσέγγισης. Ο πέμπτος άξονας είναι η κεντρική σημασία που δίδεται στο φύλο, ως τρόπο διαφορετικής προσέγγισης και ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας, τόσο στην στατική όψη των δομών όσο και στην δυναμική όψη της δράσης. Ο έκτος, τέλος, άξονας είναι η διαλεκτική σχέση μεταξύ του κοινωνικού και του προσωπικού. Σε αντίθεση προς την παραδοσιακή θεώρηση της εγγενούς αντιπαλότητας μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού, η διαλεκτική θεώρηση της σχέσης αυτής αποτελεί ουσιαστική βοήθεια για την αυτοκατανόηση, την αναγνώριση των αιτίων της ατομικής μας συμπεριφοράς, η οποία με την σειρά της μπορεί να επανεστιαστεί σε μια βελτιωμένη κατανόηση του κοινωνικού κόσμου που μας περιβάλλει και στην διαμόρφωση του οποίου μετέχουμε, έστω και με μόνη την παρουσία και τις αντιδράσεις μας. Η θεώρηση αυτή επιτρέπει στην σύγχρονη κοινωνιολογία να υπογραμμίσει την θετική σημασία της διαφοράς, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο συνόλων και πολιτισμών, και να συμβάλει έτσι ουσιαστικά στην απελευθέρωση του ανθρώπου από τα δεσμά που του επιβάλλουν τα στερεότυπα και ο δογματισμός, η εσωστρέφεια και ο φόβος προς το νέο και το άγνωστο.

Ο Άντονι Γκίντενς είναι Διευθυντής στο London School of Economics and Political Science. Διετέλεσε καθηγητής στο University of Cambridge και εταίρος του King's College του Cambridge.

Gutenberg

ISBN 960-01-0922-2

ΚΚ 9551196

9 789600 109221

Giddens

Κοινωνιολογία

Gutenberg

Anthony

Giddens

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΤΣΑΟΥΣΗΣ

Κοινωνιολογία

Gutenberg

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 7

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΓΑΜΟΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΖΩΗ

Το θέμα του μεγαλύτερου μέρους του βιβλίου είναι η μεταβολή. Ζούμε σε έναν ταραχώδη, δύσκολο και πρωτόγνωρο κόσμο. Είτε το θέλουμε είτε όχι, όλοι μας πρέπει να συμβιβαστούμε με αυτό το μίγμα ευκαιριών και κινδύνων που ένας τέτοιος κόσμος παρουσιάζει. Πουθενά αλλού δεν ταιριάζει τόσο πολύ η παρατήρηση αυτή όσο στην προσωπική και συναισθηματική ζωή μας.

Στην προσωπική μας ζωή έχουμε να κάνουμε με «σχέσεις». Όταν κάποιος σας ρωτήσει «Πώς πάει η σχέση σας;» συνήθως αναφέρεται σε μια ετεροφυλοφιλική εμπλοκή. Βρισκόμαστε όμως όλο και περισσότερο σε σχέση με γονείς, φίλους και άλλα πρόσωπα. Ο όρος «σχέση», όπως χρησιμοποιείται σήμερα σε αναφορά με την προσωπική μας ζωή, μπήκε στην κοινή χρήση πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια. Όπως και η αντίληψη πως υπάρχει ανάγκη για «εγκαρδιότητα» ή για «δέσμευση» στην προσωπική ζωή.

Το γεγονός ότι οι περισσότεροι από μας, είτε αρνούμαστε τις μεταβολές αυτές είτε όχι, τις σκεφτόμαστε πάρα πολύ είναι ενδεικτικό της βασικής μεταμόρφωσης που έχει επηρεάσει την προσωπική και συναισθηματική μας ζωή τις τελευταίες δεκαετίες. Μια σχέση είναι κάτι το ενεργητικό – πρέπει να ασχοληθείς μαζί της. Εξαρτάται από την κατάκτηση της εμπιστοσύνης ενός άλλου προσώπου, αν πρόκειται να αντέξει στον χρόνο. Τα περισσότερα είδη σεξουαλικών σχέσεων έχουν πια πάρει αυτή τη μορφή, το ίδιο όπως και ο γάμος.

Δεν μπορούμε να καταλάβουμε τι συμβαίνει σήμερα στην ιδιωτική μας ζωή αν δεν γνωρίζουμε πώς ζούσαν οι άνθρωποι στο παρελθόν. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε πρώτα την εξέλιξη της οικογένειας και του γάμου στις παλαιότερες εποχές, πριν αναλύσουμε τις συνέπειες των μεταβολών που σημειώνονται σήμερα.

Έννοιες-κλειδιά

Πρέπει πρώτα απ' όλα να ορίσουμε μερικές βασικές έννοιες, ιδιαίτερα τις έννοιες της οικογένειας, της συγγένειας και του γάμου. Μια ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ είναι μια ομάδα προσώπων συνδεομένων άμεσα με σχέσεις συγγένειας, τα ενήλικα μέλη της οποίας αναλαμβάνουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών. Οι σχέσεις ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ είναι σχέσεις μεταξύ ατόμων που δημιουργούνται είτε μέσω του γάμου ή μέσω των γραμμών καταγωγής που συνδέουν τους συγγενείς εξ αίματος (μητέρες, πατέρες, τέκνα, παππούδες, γιαγιάδες κ.λπ.). Ο ΓΑΜΟΣ¹² μπορεί να ορισθεί

12. Σημειώνεται ότι τόσο ο γάμος όσο και η συγγένεια δεν είναι σχέσεις που έχουν μόνο ουσιαστικό χαρακτήρα και περιεχόμενο. Ο γάμος και η συγγένεια είναι πρώτα από όλα τυπικές σχέσεις και

ως μια κοινωνικά αναγνωρισμένη και αποδεκτή σεξουαλική ένωση μεταξύ δύο ενηλίκων ατόμων. Όταν δύο άτομα παντρεύονται, καθίστανται συγγενείς μεταξύ τους¹³. Ο δεσμός του γάμου όμως συνδέει έναν ευρύτερο κύκλο συγγενών¹⁴. Γονείς, αδέρφια και άλλοι συγγενείς εξ αίματος καθίστανται συγγενείς του συντρόφου¹⁵ μέσω του γάμου.

Οι οικογενειακές σχέσεις αναγνωρίζονται πάντα στα ευρύτερα πλαίσια των συγγενικών ομάδων. Σε όλες στην πραγματικότητα τις κοινωνίες μπορούμε να επιστημονοποιήσουμε αυτό που οι κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι ονομάζουν **πυρηνική** (ή συζυγική) **οικογένεια**, δύο ενήλικες¹⁶ που ζουν μαζί σε ένα σπιτικό με τα

τυπικοί δεσμοί. Είναι σχέσεις και δεσμοί που αναγνωρίζονται επίσημα από το δίκαιο του κράτους και παράγουν πολύ συγκεκριμένα έννομα αποτελέσματα, όπως είναι λ.χ. οι αμοιβαίες υποχρεώσεις διατροφής, το κληρονομικό δικαίωμα κ.λπ. Οι ρυθμίσεις αυτές συνδέονται άμεσα με τον χαρακτήρα της οικογένειας και της συγγένειας ως σύνθετου θεμελιακού κοινωνικού θεσμού, συστήματος μαζί και μηχανισμού, εξασφάλισης ατομικής και συλλογικής αμοιβαίας προστασίας μεταξύ των μελών διακριτών επιμέρους κοινωνικών ομάδων και μεταβίβασης των αγαθών, των κοινωνικών θέσεων και του αξιακού συστήματος από την μια γενιά στην άλλη. Βλ. αναλυτικότερα Δ. Γ. ΤΣΑΟΥΣΗ, *Η Κοινωνία μας*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, Κεφάλαιο 7.

13. Σ.τ.μ.: Για την Ελλάδα τουλάχιστον η άποψη αυτή δεν ευσταθεί. Σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο, ο γάμος δεν δημιουργεί συγγένεια μεταξύ των δύο συζύγων, αλλά του καθενός από τους συζύγους προς τους συγγενείς του άλλου.

14. Η συγγένεια αυτή λέγεται *αγχιστεία*. Ο όρος δηλώνει την κοινωνική προσέγγιση των δύο αρχικά άσχετων μεταξύ τους οικογενειών και την σύνδεσή τους με δεσμούς αμοιβαίας αλληλεγγύης ή και συμμαχίας. Εξ ου και ο αντίστοιχος ξενικός όρος *alliance*. Σημειώνεται όμως ότι στην Ελλάδα τουλάχιστον ο γάμος δεν δημιουργεί συγγένεια μεταξύ του συζύγου και απογόνων του άλλου συζύγου από προηγούμενο γάμο του (εκτός αν μεσολαβήσει υιοθεσία). Και αντίστροφα, οι δεσμοί της εξ αίματος συγγένειας του ενός από τους συζύγους με τα τέκνα και τους απογόνους του από προηγούμενο γάμο δεν καταλύονται. Οι διατάξεις αυτές, οι οποίες τυπικά εντάσσονται στο οικογενειακό δίκαιο, στην ουσία τους συνδέονται άμεσα με τους κανόνες της κληρονομικής διαδοχής, και ιδιαίτερα με την ρύθμιση της *νόμιμης μοίρας* των εξ αδιαθέτου κληρονόμων, των κληρονόμων δηλαδή που καλούνται εκ του νόμου στην κληρονομική διαδοχή όταν ο αποβιώσας δεν άφησε διαθήκη.

15. Σ.τ.μ.: Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο *partner* (και όχι *spouse*, σύζυγος). Η χρήση όμως του όρου αυτού είναι στην προκειμένη περίπτωση αδόκιμος, διότι είναι πολύ ευρύς. Καλύπτει όχι μόνο τους συζύγους αλλά και όσους συζούν ελεύθερα, όπως άλλωστε και τους συντρόφους σταθερών ομοφυλοφιλικών δεσμών κ.λπ. Δεσμών που δεν δημιουργούν συγγενικές σχέσεις καθενός από τους «συντρόφους» με τους εξ αίματος συγγενείς του άλλου.

16. Σ.τ.μ.: Μέχρι πρόσφατα, οι όροι πυρηνική ή συζυγική οικογένεια αναφέρονταν αποκλειστικά σε ετεροφυλοφιλικούς γάμους. Οι εξελίξεις που παρατηρούνται τελευταία, όπως φαίνεται και από το Κεφάλαιο 5 και τα όσα συζητούνται προς το τέλος του παρόντος κεφαλαίου, η δυνατότητα ομοφυλοφιλικών γάμων και οικογενειών προσδίδει στην έννοια ευρύτερο περιεχόμενο. Γεγονός που εξηγεί την από τον συγγραφέα χρήση του γενικού όρου «ενήλικες» χωρίς τα φύλα των δύο ενηλίκων. Από την άλλη μεριά, η δυνατότητα δημιουργίας μονογονικής εκτός γάμου (από συνειδητή επιλογή και όχι από εγκατάλειψη, διαζύγιο ή θάνατο του άλλου συζύγου) καθιστά τον παραπάνω ορισμό της πυρηνικής οικογένειας πολύ ευρύ. Ταυτόχρονα καθιστά και την ταύτιση της πυρηνικής οικογένειας με την συζυγική αδόκιμη, δεδομένου ότι πυρηνική είναι στην πραγματικότητα και η μονογονική, ενώ δεν είναι συζυγική.

δικά τους ή τα υιοθετημένα παιδιά τους. Στις περισσότερες παραδοσιακές κοινωνίες η πυρηνική οικογένεια αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου συγγενικού δικτύου του ενός ή του άλλου τύπου. Όταν στενοί συγγενείς, άλλοι από το παντρεμένο ζευγάρι και τα τέκνα του, ζουν είτε στο ίδιο σπιτικό είτε σε στενή και συνεχή σχέση μεταξύ τους, τότε μιλάμε για **εκτεταμένη οικογένεια**. Μια εκτεταμένη οικογένεια μπορεί να περιλαμβάνει παππούδες και γιαγιάδες, αδέρφια και τις συζύγους τους, αδελφές και τους συζύγους τους, θείους/θείες και ανίψια.

Στις δυτικές κοινωνίες ο γάμος, και επομένως η οικογένεια, συνδέονται με την **μονογαμία**. Ο νόμος δεν επιτρέπει σε έναν άνδρα ή μια γυναίκα να παντρευτεί με περισσότερα ταυτόχρονα από ένα άτομα. Η μονογαμία δεν αποτελεί τον συνηθέστερο τύπο γάμου σε ολόκληρο τον κόσμο. Σε μια περιφημη σύγκριση μερικών εκατοντάδων σύγχρονων κοινωνιών ο Τζορτζ Μάρντοκ βρήκε πως η **πολυγαμία**, που επιτρέπει σε έναν άνδρα ή μια γυναίκα να έχει περισσότερους από έναν συζύγους, επιτρεπόταν σε πάνω από το 80% των περιπτώσεων (Murdock 1949). Υπάρχουν δύο είδη πολυγαμίας: η **πολυγυνία**, όπου ένας άνδρας μπορεί να παντρευτεί πολλές ταυτόχρονα γυναίκες, και η πολύ πιο σπάνια **πολυανδρία**, όπου μια γυναίκα μπορεί να έχει δύο ή περισσότερους ταυτόχρονα συζύγους.

Η οικογένεια διαμέσου της ιστορίας

Οι κοινωνιολόγοι πίστευαν ότι πριν από την νεότερη περίοδο η κυρίαρχη μορφή της οικογένειας στην δυτική Ευρώπη ήταν η εκτεταμένη. Η έρευνα έδειξε πως η άποψη αυτή ήταν εσφαλμένη. Η πυρηνική οικογένεια φαίνεται πως ήταν για πολύ καιρό η προεξάρχουσα μορφή. Το μέγεθος του προ-νεωτερικού νοικοκυριού ήταν μεγαλύτερο από του σημερινού, η διαφορά όμως δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλη. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, στη διάρκεια του 17ου, του 18ου και του 19ου αιώνα, το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού ήταν 4,75 πρόσωπα. Το μέσο μέγεθος σήμερα στο Ηνωμένο Βασίλειο είναι 3,04. Δεδομένου ότι στον προηγούμενο αριθμό περιλαμβάνεται και το οικόσιτο υπηρετικό προσωπικό, η διαφορά στο μέγεθος της οικογένειας είναι πολύ μικρή. Οι εκτεταμένες οικογενειακές ομάδες ήταν πιο σημαντικές στην Ανατολική Ευρώπη και την Ασία.

Τα παιδιά στην προνεωτερική Ευρώπη εργάζονταν συχνά –βοηθώντας τους γονείς τους στους αγρούς– από την ηλικία των επτά ή των οκτώ χρόνων. Εκείνα που δεν παρέμεναν στην οικογενειακή επιχείρηση εγκατέλειπαν σε μικρή ηλικία την πατρική εστία για να εργαστούν ως υπηρέτες στα σπίτια άλλων ή να μάθουν κάποια τέχνη. Τα παιδιά που θα έφευγαν για να εργαστούν σε άλλα σπιτικά σπάνια θα ξανάβλεπαν τους γονείς τους.

Άλλοι παράγοντες έκαναν τις οικογενειακές ομάδες ακόμα περισσότερο πρόσκαιρες από ό,τι τώρα, παρά τα υψηλά ποσοστά διαζυγίου που παρατηρούνται σήμερα. Οι δείκτες θνησιμότητας (αριθμός θανάτων ανά χίλιους κατοίκους στον

πληθυσμό ενός οποιουδήποτε έτους) ήταν πολύ πιο υψηλοί για όλες τις ηλικίες. Το ένα τέταρτο ή και παραπάνω του συνόλου των βρεφών δεν ζούσε στην πρώιμη σύγχρονη Ευρώπη πέρα από το πρώτο έτος της ηλικίας του (σε αντίθεση με αρκετά λιγότερο από 1% σήμερα). Και οι γυναίκες πέθαιναν συχνά κατά τον τοκετό. Ο θάνατος των παιδιών ή ενός ή και των δύο συζύγων συχνά εξάρθρωνε ή γκρέμιζε τις οικογενειακές σχέσεις.

Η εξέλιξη της οικογενειακής ζωής

Ο ιστορικός κοινωνιολόγος Λόρενς Στόουν κατέγραψε μερικές από τις αλλαγές που οδήγησαν από τις προ-νεωτερικές στις σύγχρονες μορφές της οικογένειας στην Ευρώπη. Ο Στόουν διέκρινε τρεις φάσεις στην εξέλιξη της οικογένειας από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Στο πρώτο μέρος της περιόδου αυτής η κύρια μορφή της οικογένειας ήταν ένας τύπος πυρηνικής οικογένειας που ζούσε σε αρκετά μικρά νοικοκυριά αλλά διατηρούσε βαθιά ριζωμένες σχέσεις μέσα στην κοινότητα, συμπεριλαμβανομένων και των άλλων συγγενών. Η οικογενειακή αυτή δομή δεν διαχωριζόταν σαφώς από την κοινότητα. Σύμφωνα με τον Στόουν (αν και ορισμένοι ιστορικοί τον αμφισβήτησαν στο σημείο αυτό) η οικογένεια δεν ήταν το κυριότερο κέντρο συναισθηματικής πρόσδεσης ή εξάρτησης των μελών της. Οι άνθρωποι δεν ένιωθαν ή δεν ζητούσαν την συναισθηματική εγγύτητα που συνδέουμε με την οικογένεια σήμερα. Οι ερωτικές σχέσεις στα πλαίσια του γάμου δεν θεωρούνταν πηγή απόλαυσης αλλά ως μία αναγκαιότητα για την γέννηση παιδιών.

Η ατομική ελευθερία για την επιλογή συζύγου και για άλλες όψεις της οικογενειακής ζωής υποτάσσονταν στα συμφέροντα των γονέων, άλλων συγγενών ή της κοινότητας. Έξω από τους αριστοκρατικούς κύκλους, όπου μερικές φορές τον ενθάρρυναν ενεργά, ο σεξουαλικός ή ρομαντικός έρωτας θεωρείτο από τους ηθικολόγους και τους θεολόγους ως αρρώστια. Κατά τον Στόουν, στην περίοδο αυτή η οικογένεια «ήταν ένας θεσμός με ελεύθερη την έξοδο, χαμηλούς τόνους, χωρίς συναισθηματισμούς και αυταρχικός. (...) Είχε σύντομη διάρκεια, μια και συχνά διαλύονταν με τον θάνατο του άνδρα ή της γυναίκας ή τον θάνατο ή την αποχώρηση των παιδιών από το σπίτι» (Stone 1977).

Τον τύπο αυτόν ακολούθησε μια μεταβατική μορφή που κράτησε από τις αρχές του 17ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 18ου. Ο τύπος αυτός περιοριζόταν σε μεγάλο ποσοστό στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας αλλά ήταν παρά ταύτα πολύ σημαντικός, γιατί διέδωσε στάσεις που έγιναν έκτοτε σχεδόν καθολικές. Η πυρηνική οικογένεια έγινε μια περισσότερο απομονωμένη οντότητα, που διέφερε από τους δεσμούς με τους άλλους συγγενείς και την τοπική κοινότητα. Δινόταν όλο και περισσότερη έμφαση στην σημασία της συζυγικής και της γονικής αγάπης, αν και υπήρξε επίσης μια αύξηση της αυταρχικής εξουσίας του πατέρα.

Στην τρίτη φάση, αναπτύχθηκε σταδιακά ο τύπος του οικογενειακού συστήμα-

τος με το οποίο είμαστε περισσότερο εξοικειωμένοι σήμερα στην δύση. Η οικογένεια αυτή είναι μια ομάδα ενωμένη με ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς, που απολαμβάνει έναν υψηλό βαθμό οικογενειακής ιδιωτικότητας και είναι απορροφημένη με την ανατροφή των παιδιών. Αυτό που την χαρακτηρίζει είναι η εμφάνιση του **συναισθηματικού ατομισμού**, την δημιουργία δεσμών του γάμου με βάση την προσωπική επιλογή, που την διαμορφώνει η σεξουαλική έλξη ή ο ρομαντικός έρωτας. Οι ενδογαμιαίες σεξουαλικές όψεις του έρωτα άρχισαν να εξυμνούνται αντί για τις εξωγαμιαίες σχέσεις. Η οικογένεια άρχισε να προσανατολίζεται προς την κατανάλωση αντί προς την παραγωγή, ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης διασποράς των τόπων εργασίας μακριά από το σπίτι.

Όπως παρατήρησε ο Τζων Μπόσγουελ, τον οποίο αναφέραμε στο Κεφάλαιο 1:

Στην προ-νεωτερική Ευρώπη, ο γάμος άρχιζε με μια περιουσιακή συναλλαγή, στα μισά του αφορούσε κατά κύριο λόγο την ανατροφή των παιδιών και τελικά κατέληγε στον έρωτα. Λίγα ήταν τα ζευγάρια που στην πραγματικότητα παντρεύτηκαν «από έρωτα», πολλά όμως από αυτά αγάπησαν σιγά σιγά ο ένας τον άλλον, όπως διαχειρίζονταν από κοινού το σπίτι τους, ανάτρεφαν τα παιδιά τους και μοιράζονταν τις εμπειρίες της ζωής. Όλοι σχεδόν οι επιτάφιοι προς συζύγους που διασώθηκαν φανερώνουν βαθιά εκτίμηση. Αντίθετα, στο μεγαλύτερο μέρος της σύγχρονης Δύσης, ο γάμος αρχίζει με τον έρωτα, στα μισά του εξακολουθεί να αφορά την ανατροφή των παιδιών (αν υπάρχουν παιδιά) και τελειώνει –συντά– με την περιουσιακή συναλλαγή, όταν πια ο έρωτας λείπει ή είναι μια μακρινή ανάμνηση (Boswell 1995, σ. xxι).

Μεταβολές στα οικογενειακά σχήματα ανά τον κόσμο

Εξακολουθεί να υπάρχει ποικιλία οικογενειακών μορφών σε διάφορες χώρες ανά τον κόσμο. Σε μερικές περιοχές, όπως σε πιο απόμακρα σημεία της Ασίας, της Αφρικής και του Ειρηνικού, τα παραδοσιακά συστήματα οικογένειας έχουν παραμείνει ουσιαστικά αμετάβλητα. Στις περισσότερες όμως χώρες σημειώνονται εκτεταμένες μεταβολές. Τα αίτια των μεταβολών αυτών είναι σύνθετα, ορισμένοι όμως παράγοντες μπορεί να θεωρηθούν ιδιαίτερα σημαντικοί. Ένας είναι η διάδοση του δυτικού πολιτισμού. Οι δυτικές, για παράδειγμα, ιδέες για τον ρομαντικό έρωτα έχουν διαδοθεί σε κοινωνίες όπου ήταν πριν άγνωστες. Ένας άλλος παράγοντας είναι η δημιουργία κεντρικών κυβερνήσεων σε περιοχές που παλαιότερα περιλάμβαναν αυτόνομες μικρές κοινωνίες. Οι ζωή των ανθρώπων έχει επηρεασθεί από την ένταξή τους σε ένα εθνικό πολιτικό σύστημα. Επιπλέον, οι κυβερνήσεις παίρνουν δραστικά μέτρα για να μεταβάλουν τους παραδοσιακούς τρόπους συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, στην Κίνα ή την Μογγολία, εξαιτίας του προβλήματος του ταχύτατα αυξανόμενου πληθυσμού, τα κράτη εφαρμόζουν συχνά προγράμματα ενίσχυσης των μικρών οικογενειών, χρήσης της αντισύλληψης κ.λπ.

Οι μεταβολές αυτές δημιουργούν μια παγκόσμια κίνηση προς την κατεύθυνση επικράτησης της πυρηνικής οικογένειας, κατάρρευσης των συστημάτων εκτεταμένης οικογένειας και άλλων τύπων συγγενικών ομάδων. Η εξέλιξη αυτή στοιχειοθετήθηκε για πρώτη φορά πριν από τριάντα περίπου χρόνια, με το βιβλίο του Γουίλιαμ Γκούντε *Παγκόσμια Επανάσταση στα Σχήματα της Οικογένειας* (Goode 1963) και οδήγησε σε σωρεία παραπέρα ερευνών.

Κατευθύνσεις της μεταβολής

Οι σημαντικότερες από τις μεταβολές που σημειώνονται ανά τον κόσμο είναι οι ακόλουθες:

1. Η επίδραση των εκτεταμένων οικογενειών και των άλλων συγγενικών ομάδων μειώνεται.
2. Υπάρχει μια γενική τάση προς ελεύθερη επιλογή συζύγων.
3. Τα δικαιώματα των γυναικών αναγνωρίζονται ευρύτερα, τόσο όσον αφορά τον γάμο όσο και τις οικογενειακές αποφάσεις.
4. Οι γάμοι μεταξύ συγγενών γίνονται όλο και πιο σπάνιοι.
5. Υψηλότερα επίπεδα σεξουαλικής ελευθερίας αναπτύσσονται σε κοινωνίες που ήταν πολύ περιοριστικές.
6. Υπάρχει μια γενική τάση επέκτασης των δικαιωμάτων του παιδιού.

Θα ήταν λάθος να υπερβάλουμε την σημασία των μεταβολών αυτών ή να πιστέψουμε πως η πυρηνική οικογένεια έχει καταστεί παντού η κυρίαρχη μορφή. Στις περισσότερες κοινωνίες σήμερα οι εκτεταμένες οικογένειες εξακολουθούν να αποτελούν τον κανόνα, και παραδοσιακές οικογενειακές πρακτικές εξακολουθούν να διατηρούνται. Υπάρχουν επιπλέον διαφορές στους ρυθμούς με τους οποίους εκτυλίσσονται οι μεταβολές, όπως υπάρχουν οπισθοδρομήσεις και αντίστροφες τάσεις. Μια μελέτη στις Φιλιππίνες βρήκε, για παράδειγμα, μεγαλύτερο ποσοστό εκτεταμένων οικογενειών στα αστικά κέντρα από ό,τι στις ένα γύρω αγροτικές περιοχές. Αυτές δεν αναπτύχθηκαν από τα παραδοσιακά εκτεταμένα νοικοκυριά αλλά αντιπροσώπευαν κάτι καινούργιο. Εγκαταλείποντας τις αγροτικές περιοχές, ξαδέλφια και ανίψια πήγαιναν να ζήσουν με τους συγγενείς τους στα αστικά κέντρα για να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες απασχόλησης που υπήρχαν στις πόλεις.

Οικογένεια και γάμος στο Ηνωμένο Βασίλειο

Δεδομένης της πολιτιστικής ποικιλίας που παρατηρείται σήμερα στο Ηνωμένο Βασίλειο, εμφανίζονται στην χώρα σημαντικές διαφορές τόσο στην οικογένεια όσο και στον γάμο. Οι πιο ενδιαφέρουσες σημειώνονται μεταξύ των οικογενεια-

κών σχημάτων των λευκών και των μη λευκών πληθυσμών της χώρας, και πρέπει να εξετάσουμε το γιατί συμβαίνει αυτό. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το διαζύγιο, τους νέους γάμους και τις θετές οικογένειες σε σχέση με τα σύγχρονα σχήματα οικογενειακής ζωής.

Ας περιγράψουμε όμως πρώτα μερικά βασικά χαρακτηριστικά που έχουν όλες σχεδόν οι οικογένειες στην Βρετανία.

Γενικά χαρακτηριστικά

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οικογένειας στο Ηνωμένο Βασίλειο συνολικά είναι τα ακόλουθα:

1. Όπως και οι υπόλοιπες δυτικές οικογένειες, η βρετανική οικογένεια είναι μονογαμική. Η μονογαμία προβλέπεται από τον νόμο. Δεδομένου όμως του υψηλού ποσοστού διαζυγίων που υφίσταται σήμερα στο Ηνωμένο Βασίλειο, μερικοί παρατηρητές προτείνουν να χαρακτηριστεί το βρετανικό σχήμα γάμου ως **διαδοχική μονογαμία**. Με άλλα λόγια ότι επιτρέπεται στα άτομα να έχουν πολλούς συζύγους διαδοχικά, κανείς όμως δεν μπορεί να έχει παραπάνω από ένα σύζυγο κάθε φορά. Δεν πρέπει όμως να συγχέουμε την νόμιμη μονογαμία με την σεξουαλική πρακτική. Είναι προφανές ότι ένα μεγάλο ποσοστό Βρετανών έχουν σεξουαλικές σχέσεις με άτομα άλλα από τους ή τις συζύγους τους.
2. Ο βρετανικός γάμος βασίζεται στην ιδέα του ρομαντικού έρωτα. Ο συναισθηματικός ατομισμός έχει καταστεί η κύρια επίδραση. Από τα ζευγάρια περιμένουμε ότι θα αναπτύξουν αμοιβαία συμπάθεια, που βασίζεται στην προσωπική έλξη και την συμφωνία των χαρακτήρων, ως θεμέλιο της απόφασής τους να παντρευτούν. Ο ρομαντικός έρωτας ως στοιχείο του γάμου έχει πλέον «πολιτογραφηθεί» στην σύγχρονη Βρετανία. Θεωρείται ως κανονικό στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης μάλλον παρά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σύγχρονου πολιτισμού. Η πραγματικότητα βέβαια διαφέρει από την ιδεολογία. Η έμφαση που δίδεται στην ικανοποίηση από τον γάμο δημιούργησε προσδοκίες που μερικές φορές δεν μπορούν να ικανοποιηθούν, πράγμα που αποτελεί έναν από τους παράγοντες που ευθύνονται για την αύξηση των ποσοστών των διαζυγίων.
3. Η βρετανική οικογένεια είναι πατρογραμμική και νεοτοπική. Η **πατρογραμμική διαδοχή** συνεπάγεται ότι τα παιδιά παίρνουν το επώνυμο του πατέρα, και ότι η περιουσία συνήθως περνάει από πατέρα σε γιο. (Πολλές κοινωνίες στον κόσμο είναι **μητρογραμμικές** – τα επώνυμα, και συχνά η περιουσία, περνούν από μάνα σε κόρη.) Ένα σχήμα **νεοτοπικής κατοικίας** συνεπάγεται ότι ένα παντρεμένο ζευγάρι μετοικεί σε μια κατοικία μακριά από εκείνες των οικογενειών τους. Η νεοτοπία όμως δεν είναι ένα απόλυτα σταθερό χαρακτηριστικό της βρετανικής οικογένειας. Πολλές οικογένειες, ιδιαίτερα στις γειτονίες των χαμη-

λών στρωμάτων, είναι μητροτοπικές – οι νιόγαμπροι εγκαθίστανται σε μια περιοχή κοντά σε εκείνη που μένουν οι γονείς της νέφης.

4. Η βρετανική οικογένεια είναι πυρηνική, αποτελούμενη από έναν ή δύο γονείς που ζουν στο ίδιο νοικοκυριό με τα παιδιά τους. Οι πυρηνικές όμως μονάδες δεν είναι εντελώς αποκομμένες από άλλους συγγενικούς δεσμούς.

Τάσεις εξέλιξης

Διαφορές στα οικογενειακά σχήματα

Σύμφωνα με τον Ράποπορτ, «οι οικογένειες στην Βρετανία σήμερα βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο περνώντας από μια εποχή που έπρεπε να ανταποκριθούν σε μια κοινωνία στην οποία επικρατούσε ένας πρωταρχικός κανόνας για το τι θα έπρεπε να είναι μια οικογένεια σε μια κοινωνία όπου μια πληθώρα κανόνων αναγνωρίζονται ως νόμιμοι και στην πραγματικότητα επιθυμητοί» (Rapoport and Rapoport 1982, σ. 476). Τεκμηριώνοντας το επιχείρημα αυτό, ο Ράποπορτ επισήμανε πέντε κατηγορίες διαφορών: *οργανωτικές, πολιτιστικές, ταξικές, βιοματικών εμπειριών και κοόρτης*.

Οι οικογένειες *οργανώνουν* τις αντίστοιχες ατομικές οικιακές υποχρεώσεις και τους δεσμούς με το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον με διάφορους τρόπους. Οι αντιθέσεις μεταξύ της «ορθόδοξης» οικογένειας – η γυναίκα ως «σπιτονοικοκυρά» και ο άνδρας ως ο «κουβαλιτής» – και της οικογένειας των διπλών σταδιοδρομιών ή της μονογονικής οικογένειας δείχνουν καθαρά τις διαφοροποιήσεις αυτές. *Πολιτιστικά* υπάρχουν μεγαλύτερες διαφορές μεταξύ των οικογενειακών πεποιθήσεων και αξιών από ό,τι στο παρελθόν. Η παρουσία διαφόρων εθνικών μειονοτήτων (όπως κοινότητες από τις Δυτικές Ινδίες, την Ασία, την Ελλάδα και την Ιταλία) και η επίδραση κινήματων όπως ο φεμινισμός δημιούργησαν σημαντική πολιτιστική ποικιλία οικογενειακών μορφών. Οι συνεχιζόμενες *ταξικές* διαιρέσεις, μεταξύ φτωχών, εξειδικευμένων εργατών και των διαφόρων ομάδων στα πλαίσια των μεσαίων και των ανωτέρων τάξεων, διατηρούν βασικές διαφορές μεταξύ των οικογενειακών δομών. Οι διαφορές των *βιοματικών εμπειριών* της οικογενειακής ζωής είναι αρκετά εμφανείς. Για παράδειγμα, ένα άτομο μπορεί να προέρχεται από μια οικογένεια στην οποία οι δυο γονείς παρέμειναν ενωμένοι ενώ ο ίδιος ή η ίδια παντρεύτηκε και μετά χώρισε. Ένα άλλο πρόσωπο μπορεί να ανατράφηκε σε μια μονογονική οικογένεια, να έκανε πολλούς γάμους και να έχει παιδιά από όλους τους γάμους.

Ο όρος *κοόρτη*¹⁷ αναφέρεται σε γενιές μέσα σε μία οικογένεια. Οι σχέσεις μετα-

17. Σ.τ.μ.: Ο όρος κοόρτη είναι τεχνικός όρος της δημογραφίας και δηλώνει ένα σύνολο ανθρώπων που γεννήθηκαν τον ίδιο χρόνο (ή που εισήλθαν στην ίδια κοινωνική κατάσταση – λ.χ. εγγράφηκαν στην ίδια τάξη του σχολείου, προσελήφθησαν στην ίδια υπηρεσία κ.λπ.) και παρακολουθούνται

ξύ γονέων και παππούδων και γιαγιάδων, για παράδειγμα, έγιναν κατά πάσα πιθανότητα ασθενέστερες από ό,τι ήταν στο παρελθόν. Από την άλλη μεριά, περισσότεροι άνθρωποι ζουν σήμερα μέχρι τα βαθιά γεράματα και οι τρεις «συνεχόμενες» οικογένειες μπορεί να βρίσκονται σε στενή σχέση μεταξύ τους: παντρεμένα εγγόνια, οι γονείς τους και οι παππούδες και γιαγιάδες τους.

Οικογένειες από την Νότια Ασία

Μεταξύ των διαφόρων τύπων της βρετανικής οικογένειας υπάρχει ένα σχήμα που διαφέρει χαρακτηριστικά από τα περισσότερα άλλα – το σχήμα που συνδέεται με τις ομάδες από την Νότια Ασία. Ο πληθυσμός των Νοτιοασιατών στο Ηνωμένο Βασίλειο ανέρχεται σε περισσότερα από ένα εκατομμύριο άτομα. Η μετανάστευση άρχισε το 1950 από τρεις κύριες περιοχές της ινδικής υποήπειρου: το Παντζάμπ, το Γκουτζαράτ και την Βεγγάλη. Στην Βρετανία, οι μετανάστες αυτοί δημιούργησαν κοινότητες με βάση την θρησκεία, την περιοχή καταγωγής, την κάστα και, σημαντικότερο όλων, την συγγένεια. Πολλοί μετανάστες ανακάλυψαν ότι οι ιδέες τους για την τιμή και την οικογενειακή αφοσίωση ήταν εντελώς σχεδόν διαφορετικές από εκείνες του ντόπιου πληθυσμού. Προσπάθησαν να διατηρήσουν την ενότητα της οικογένειας αλλά η στέγαση αποδείχτηκε σοβαρό πρόβλημα. Μεγάλα παλιά σπίτια υπήρχαν διαθέσιμα στις υποβαθμισμένες περιοχές. Το να μετοικήσουν σε καλύτερες περιοχές συνήθως σήμαινε να μετοικήσουν σε μικρότερα σπίτια και να διασπασθούν οι εκτεταμένες οικογένειες.

Τα παιδιά νοτιοασιατικής καταγωγής που γεννήθηκαν στο Ηνωμένο Βασίλειο σήμερα είναι εκτεθειμένα σε δύο διαφορετικούς πολιτισμούς. Στο σπίτι, οι γονείς τους περιμένουν ή απαιτούν συμμόρφωση προς τους κανόνες της συνεργασίας, του σεβασμού και της αφοσίωσης στην οικογένεια. Στο σχολείο περιμένουν από αυτά να επιδιώξουν την επιτυχία στα πλαίσια ενός κοινωνικού περιβάλλοντος που το χαρακτηρίζει ο ανταγωνισμός και ο ατομικισμός. Οι περισσότεροι επιλέγουν να οργανώσουν την προσωπική ζωή τους και την ζωή στο σπίτι σύμφωνα με τον παραδοσιακό υποπολιτισμό τους, γιατί αγαπούν τις στενές σχέσεις που συνδέονται με την παραδοσιακή οικογενειακή ζωή. Παρά ταύτα, η επαφή με τον βρετανικό πολιτισμό επέφερε μεταβολές. Οι νέοι και των δύο φύλων απαιτούν να τους συμβουλεύονται περισσότερο στις αποφάσεις για τον γάμο τους.

Ο δυναμισμός της ασιατικής οικογένειας, τόσο στις ασιατικές ομάδες στο Ηνω-

μέχρις ότου αποβιώσει (ή εξέλθει από την συγκεκριμένη κοινωνική κατάσταση) και ο τελευταίος από αυτούς. Στην δημογραφία η παρακολούθηση της επιβίωσης μια κοόρτης σταθερού μεγέθους (100.000 ατόμων) χρόνο με τον χρόνο μας δίνει τον ρυθμό ετήσιας (επομένως κατά ηλικία) επιβίωσης και αντίστροφα το προσδόκιμο ζωής κατά ηλικία. Πρβλ. σχετικά τον Πίνακα 6.2. στο προηγούμενο Κεφάλαιο. Η έννοια της κοόρτης που χρησιμοποιείται στο κείμενο είναι παραπλήσια, δεν συμπίπτει ακριβώς με τον τεχνικό όρο.

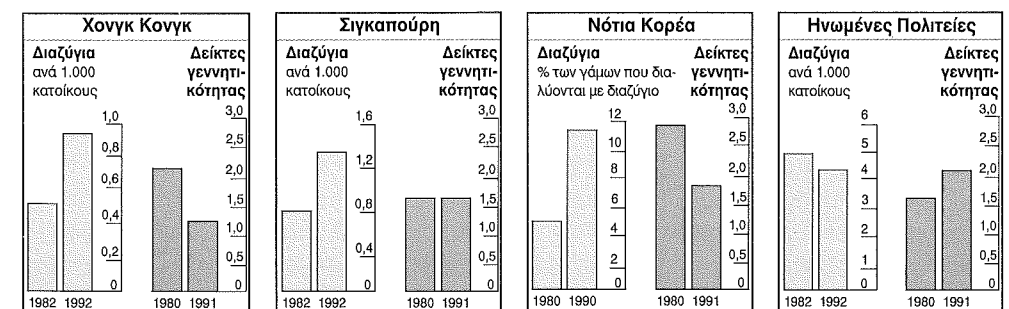
μένο Βασίλειο όσο και στις ίδιες τις ασιατικές κοινωνίες έγινε αντικείμενο μεγάλης συζήτησης τελευταία. Ο Φράνσις Φουκουγιάμα (Fukuyama 1994) μίλησε για το «κοινωνικό κεφάλαιο» που δημιουργήθηκε από την ασιατική οικογένεια – μορφές εμπιστοσύνης και αμοιβαίας υποστήριξης που παρέχει η οικογένεια στις ασιατικές χώρες. Κατά την άποψή του, το κοινωνικό αυτό κεφάλαιο είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που προάγουν την οικονομική ανάπτυξη στις ασιατικές κοινωνίες όπως η Ταϊβάν, το Χονγκ Κονγκ και η Σιγκαπούρη.

Παρά ταύτα, οι παραδοσιακές μορφές της οικογένειας διέρχονται κρίση και στις ίδιες τις ασιατικές χώρες, όπως και στην Βρετανία. Οι δείκτες των διαζυγίων αυξάνονται στις προαναφερόμενες χώρες και οι δείκτες γονιμότητας μειώνονται (βλ. Σχήμα 7.1.). Η οικονομική ανάπτυξη και ο αυξανόμενος εκδημοκρατισμός άρχισαν να προκαλούν έναν μεγαλύτερο βαθμό ατομικισμού και πιέσεις για μεγαλύτερη ισότητα μεταξύ των φύλων.

Μαύρες οικογένειες

Οι οικογένειες στην Βρετανία που προέρχονται από τις Δυτικές Ινδίες εμφανίζονται, και αυτές, μια διαφορετική δομή. Υπάρχουν πολύ λιγότερες μαύρες γυναίκες ηλικίας είκοσι με σαράντα ετών που ζουν με τους συζύγους τους από ό,τι λευκές γυναίκες της ίδιας ομάδας ηλικιών. Το ίδιο περίπου συμβαίνει με τις Αφροαμερικανίδες γυναίκες στις ΗΠΑ, όπου το γεγονός αυτό έχει προκαλέσει έντονες συζητήσεις. Πριν από τριάντα χρόνια, ο Γερουσιαστής Ντάνιελ Πάτρικ Μόνηχαν περιέγραψε τις μαύρες οικογένειες ως «αποδιοργανωμένες» και τυλιγμένες σε ένα «κουβάρι παθολογίας» (Moynihan 1965).

Η διαφορά μεταξύ των λευκών και των μαύρων οικογενειακών σχημάτων στις

ΣΧΗΜΑ 7.1.: Σύγκλιση: Ποσοστά διαζυγίων και γεννητικότητα στην Ανατολή και στην Δύση (οι κλίμακες για τις διάφορες χώρες δεν είναι συγκρίσιμες. Οι δείκτες γεννητικότητας αφορούν μέσους αριθμούς βρεφών κατά γυναίκα).

Πηγές: Εθνικές Στατιστικές· Διεθνής Τράπεζα, από *The Economist*, 28 Μαΐου 1994, σ. 77.

ΗΠΑ μεγάλωσε από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Όταν έκανε την μελέτη του ο Μούνχαν. Το 1960, το 21% των Αφρο-αμερικανικών οικογενειών είχαν γυναίκες ως αρχηγό της οικογένειας. Το αντίστοιχο ποσοστό στις λευκές ήταν 8%. Το 1993, το ποσοστό στις μαύρες γυναίκες ανέβηκε στο 58%, ενώ στις λευκές ήταν 26%. Οι οικογένειες με γυναίκα αρχηγό είναι πολύ πιο συχνές μεταξύ των φτωχότερων μαύρων. Οι συνθήκες ζωής των Αφρο-Αμερικανών στις αστικές φτωχογειτονιές δεν σημείωσαν σημαντική πρόοδο τα τελευταία είκοσι χρόνια: η πλειονότητα περιορίζεται σε χαμηλά αμειβόμενες εργασίες ή βρίσκεται σε λίγο-πολύ μόνιμη ανεργία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν υπάρχουν ικανοί παράγοντες που να συμβάλλουν στην διατήρηση των γαμήλιων σχέσεων. Οι ίδιοι παράγοντες φαίνεται να επενεργούν και στις φτωχογειτονιές του Λονδίνου και των άλλων πόλεων του Ηνωμένου Βασιλείου.

Δεν θα έπρεπε να δούμε την κατάσταση που επικρατεί στις οικογένειες των μαύρων με απόλυτα αρνητικό μάτι. Τα εκτεταμένα συγγενικά δίκτυα είναι εξαιρετικά σημαντικά στις ομάδες από τις Δυτικές Ινδίες – πολύ περισσότερο, σε σχέση με τους δεσμούς του γάμου, από ό,τι στις λευκές οικογένειες. Μια μητέρα αρχηγός μιας μονογονικής οικογένειας θα έχει κατά πάσα πιθανότητα την υποστήριξη ενός δικτύου στενών συγγενών. Το γεγονός αυτό διαψεύδει την αντίληψη ότι οι μοναχικοί μαύροι γονείς και τα παιδιά τους συνιστούν αναγκαστικά ασταθείς οικογένειες. Πάρα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό Αφρο-Αμερικανίδων γυναικών αρχηγών οικογένειας ζουν μαζί με άλλους συγγενείς τους από το αντίστοιχο ποσοστό των λευκών γυναικών αρχηγών οικογένειας.

Στο βιβλίο της *Βαρδαμάνες*¹⁸, η Τζόης Άσενμπρενερ (Aschenbrenner 1983) έδωσε μια σφαιρική περιγραφή των συγγενικών σχέσεων στις αφρο-αμερικανικές οικογένειες. Η Άσενμπρενερ απέκτησε μια νέα θεώρηση τόσο των λευκών όσο και των μαύρων οικογενειακών τύπων ως αποτέλεσμα της επιτόπιας έρευνας που έκανε παλαιότερα στο Πακιστάν. Από την σκοπιά των Πακιστανών η λευκή οικογένεια στις ΗΠΑ έμοιαζε να είναι αδύνατη και «αποδιοργανωμένη». Δεν μπορούσαν να καταλάβουν πώς ένα απλό ζευγάρι, και πολύ περισσότερο ένας μοναχικός γονιός, μπορούσε να αναθρέψει ένα παιδί. Έβλεπαν με βδελυγμία την πρακτική της μίσθωσης των υπηρεσιών ενός ξένου για να μείνει να φυλάει το παιδί όσο οι γονείς του θα ήταν έξω. Πού ήταν οι θείοι και οι παππούδες ή οι γιαγιάδες; Γιατί δεν βρίσκονταν τα αδέρφια μιας γυναίκας κοντά της να την συνδράμουν αν έμενε μόνη για να αναθρέψει τα παιδιά της; Ο τρόπος που έβλεπαν την οικογένεια ήταν κοντύτερα στην κατάσταση των αφρο-αμερικανικών οικογενειών από την συνηθισμένη οικογενειακή δομή που βρίσκει κανείς στους λευκούς.

Οι συζητήσεις για την μαύρη οικογένεια, παρατηρεί η Άσενμπρένερ, εστίασαν υπερβολικά πολύ στην σχέση του γάμου. Η έμφαση αυτή είναι σύμφωνη με την

18. Σ.τ.μ.: Ναυτική έκφραση που σημαίνει «σχολιά διάσωσης ναυτικών».

εξαιρετικά μεγάλη σημασία που αποδίδεται στον γάμο στην σύγχρονη κοινωνία. Η σχέση όμως αυτή δεν συνθέτει αναγκαστικά την δομή της μαύρης οικογένειας. Στις περισσότερες κοινωνίες που περιλαμβάνουν εκτεταμένες οικογένειες, σχέσεις όπως αυτές μεταξύ μάνας και κόρης, πατέρα και γιου, αδελφού και αδελφής μπορεί να είναι κοινωνικά πιο σημαντικές από ό,τι οι σχέσεις μεταξύ του και της συζύγου.

Διαζύγιο και χωρισμός στην Δύση

Η αύξηση των διαζυγίων

Για πολλούς αιώνες στην Δύση ο γάμος εθεωρείτο ουσιαστικά αδιάλυτος. Τα διαζύγια χορηγούνταν σε πολύ περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων, όπως σε περίπτωση μη ολοκλήρωσης του γάμου. Μια ή δυο βιομηχανικές χώρες εξακολούθουν να μην αναγνωρίζουν το διαζύγιο. Αποτελούν όμως σήμερα μεμονωμένα παραδείγματα. Οι περισσότερες χώρες κινήθηκαν γρήγορα προς την κατεύθυνση της χαλάρωσης των κανόνων του διαζυγίου. Το λεγόμενο σύστημα της *αντιδικίας* ήταν χαρακτηριστικό για ουσιαστικά όλες τις βιομηχανικές χώρες. Για να εκδοθεί ένα διαζύγιο, ένας από τους συζύγους έπρεπε να κατηγορήσει (λόγου χάριν για σκληρότητα, εγκατάλειψη ή μοιχεία) τον άλλον. Οι πρώτοι νόμοι «ανυπαίτιων» διαζυγίων εισήχθησαν σε μερικές χώρες στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Από τότε ακολούθησαν πολλές δυτικές χώρες, παρ' όλο που οι λεπτομέρειες ποικίλλουν. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ο νόμος για την μεταρρύθμιση του διαζυγίου, ο οποίος κατέστησε ευχερέστερη την λήψη του διαζυγίου για τα ζευγάρια και περιείχε ρυθμίσεις περί μη υπαιτιότητας, εισήχθη το 1969 και ίσχυσε από το 1971. Η αρχή της μη υπαιτιότητας εδραιώθηκε ακόμα πιο πολύ με τον νόμο που ψηφίστηκε το 1996.

Μεταξύ του 1960 και του 1970 ο δείκτης των διαζυγίων αυξήθηκε σταθερά κατά 9% τον χρόνο, με αποτέλεσμα να διπλασιαστεί μέσα σε μια δεκαετία. Το 1972 είχε διπλασιαστεί ξανά, εν μέρει ως αποτέλεσμα του νόμου του 1969, που διευκόλυνε την λύση πολλών γάμων που είχαν «νεκρωθεί». Από το 1980 ο δείκτης των διαζυγίων σταθεροποιήθηκε ως ένα βαθμό, παραμένει όμως σε πολύ υψηλά επίπεδα σε σύγκριση με όλες τις προηγούμενες περιόδους (Clark and Haldane 1990: βλ. και Πίνακα 7.1.).

Το διαζύγιο ασκεί ολοένα και μεγαλύτερη επίδραση στην ζωή των παιδιών. Υπολογίζεται πως κοντά 40% των παιδιών που γεννήθηκαν στο Ηνωμένο Βασίλειο το 1980 θα καταστούν σε κάποιο στάδιο πριν από την ενηλικίωσή τους μέλη μονογονικών οικογενειών. Αν και το 75% των γυναικών και 83% των ανδρών που διαζεύχτηκαν ξαναπαντρεύτηκαν μέσα σε τρία χρόνια, θα έχουν παρά ταύτα μεγαλώσει σε ένα οικογενειακό περιβάλλον.

Οι δείκτες διαζυγίου δεν αποτελούν μια άμεση ένδειξη έλλειψης συζυγικής ευτυχίας. Πρώτα από όλα, οι δείκτες διαζυγίου δεν περιλαμβάνουν τους ανθρῶπους που έχουν χωρίσει, χωρίς και να έχουν πάρει διαζύγιο. Επιπλέον, άνθρωποι

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.1.: Διαζύγια ανά 1.000 κατοίκους στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, 1981 και 1993.

Χώρα	1981	1993
Ηνωμένο Βασίλειο	2,8	3,1
Δανία	2,8	2,5
Φινλανδία	2,0	2,5
Σουηδία	2,4	2,5
Βέλγιο	1,6	2,1
Αυστρία	1,8	2,0
Ολλανδία	2,0	2,0
Γαλλία	1,6	1,9
Γερμανία	2,0	1,9
Λουξεμβούργο	1,4	1,9
Πορτογαλία	0,7	1,2
Ελλάδα	0,7	0,7
Ισπανία	0,3	0,7
Ιταλία	0,2	0,4
Ε.Κ. μέσος όρος	1,5	1,8

Πηγή: Eurostat. Από *Social Trends*, 1996, σ. 57.

που ατύχησαν στον γάμο τους μπορεί να επέλεξαν να παραμείνουν μαζί – επειδή πιστεύουν στην ιερότητα του γάμου ή τους απασχολούν οι οικονομικές ή συναισθηματικές συνέπειες της διάλυσης ενός γάμου, ή επιθυμούν να παραμείνουν ο ένας κοντά στον άλλον για να προσφέρουν στα παιδιά τους ένα «οικογενειακό» σπιτικό.

Γιατί γίνεται το διαζύγιο πιο συχνό; πολλοί είναι οι παράγοντες που συντείνουν σε αυτό, που συνδέονται με την κοινωνική αλλαγή. Με εξαίρεση ένα πολύ μικρό ποσοστό πλούσιων ανθρώπων, ο γάμος δεν συνδέεται σήμερα πάρα πολύ με την επιθυμία διαιώνισης της περιουσίας και της κοινωνικής θέσης από γενιά σε γενιά. Στο βαθμό που οι γυναίκες γίνονται περισσότερο ανεξάρτητες οικονομικά, ο γάμος αποτελεί λιγότερο έναν οικονομικό συνεταιρισμό από ό,τι στο παρελθόν. Η μεγαλύτερη γενική ευμάρεια σημαίνει πως είναι ευκολότερο να κάνει κανείς ένα ξεχωριστό σπιτικό, σε περίπτωση συζυγικής αποξένωσης, από ό,τι ήταν παλαιότερα. Το γεγονός ότι σήμερα το διαζύγιο δεν συνοδεύεται παρά ελάχιστα από κάποιο στίγμα είναι αποτέλεσμα των εξελίξεων αυτών, ταυτόχρονα όμως τις επιταχύνει. Ένας επιπλέον παράγοντας είναι η αύξουσα τάση αξιολόγησης του γάμου με βάση την προσωπική ικανοποίηση που προσφέρει. Τα αυξανόμενα ποσοστά διαζυγίου δεν είναι ενδεικτικά βαθιάς απογοήτευσης από τον γάμο αυτόν καθαυτόν, αλλά μάλλον μιας ενισχυόμενης αποφασιστικότητας να καταστεί μια σχέση που ανταμείβει και ικανοποιεί.

Η εμπειρία του διαζυγίου

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να κάνει κανείς έναν ισολογισμό των κοινωνικών ωφελειών και του κοινωνικού κόστους των υψηλών δεικτών διαζυγίου. Η ύπαρξη περισσότερο ανεκτικών στάσεων σημαίνει ότι τα ζευγάρια μπορούν να θέσουν τέρμα σε μια μη ικανοποιητική σχέση χωρίς να επισύρουν τον κοινωνικό οστρακισμό. Από την άλλη μεριά, η διάλυση του γάμου συνεπάγεται πάντα μια συναισθηματική φόρτιση και μπορεί να δημιουργήσει οικονομικές δυσχέρειες στον έναν ή και στους δυο συζύγους.

Η λύση του δεσμού

Η Νταηάν Βόγκαν ανάλυσε τις σχέσεις μεταξύ συντρόφων στην διάρκεια του διαζυγίου ή του χωρισμού (Vaughan 1986). Έκανε μια σειρά από συνεντεύξεις με πάνω από εκατό πρόσωπα (κατά κύριο λόγο μεσοαστικής προέλευσης) που είχαν πρόσφατα διαζευχθεί ή χωρίσει, για να καταγράψει την μετάβαση από την ζωή μαζί στην ζωή χωριστά. Η έννοια της *λύσης του δεσμού*, του «ξεζευγαρώματος»¹⁹, αναφέρεται στην διάλυση μιας μακροχρόνιας σχέσης. Ανακάλυψε πως σε πολλές περιπτώσεις πριν από την φυσική αποχώρηση υπήρξε ένας *κοινωνικός χωρισμός* – ο ένας τουλάχιστον από τους συντρόφους δημιούργησε έναν νέο τρόπο ζωής, έδειξε ενδιαφέρον για νέες ασχολίες και έκανε νέες φιλίες κάτω από συνθήκες όπου ο άλλος δεν παρευρισκονταν. Αυτό συνήθως σήμαινε ότι κρατούσε μυστικά από τον άλλον – ιδιαίτερα βέβαια αν υπήρχε μια σχέση με έναν εραστή ή μια ερωμένη.

Σύμφωνα με την έρευνα της Βόγκαν, το ξεζευγάρωμα είναι συχνά ακούσιο στην αρχή. Ένα άτομο –το οποίο το αποκαλεί *πρωταίτιο*– ικανοποιείται λιγότερο από τον άλλον με την σχέση τους και δημιουργεί μια «περιοχή» ανεξάρτητη από τις κοινές δραστηριότητες του ζευγαριού. Για ένα διάστημα πριν από αυτό ο πρωταίτιος μπορεί να προσπάθησε χωρίς επιτυχία να αλλάξει τον σύντροφό του, να τον ή την κάνει να συμπεριφέρεται κατά περισσότερο αποδεκτό τρόπο, να υιοθετεί κοινά ενδιαφέροντα κ.λπ. Σε κάποια στιγμή ο πρωταίτιος αισθάνεται ότι η προσπάθεια απέτυχε και ότι η σχέση ουσιαστικά ράγισε. Από κει και πέρα ο πρωταίτιος αρχίζει να σκέφτεται συνέχεια τους τρόπους με τους οποίους ο σύντροφος του/της συμπεριφέρεται άσχημα. Η Βόγκαν θεωρεί ότι η διαδικασία αυτή είναι η αντίστροφη της ερωτικής διαδικασίας που χαρακτηρίζει την αρχή της σχέσης, όταν το άτομο εστιάζει την προσοχή του στα ελκυστικά χαρακτηριστικά του άλλου και αγνοεί τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα ήταν λιγότερο ευχάριστα.

Οι πρωταίτιοι που σκέφτονται σοβαρά την λύση του δεσμού συνήθως συζητούν εκτεταμένα την σχέση τους με άλλους, «συγκρίνοντας σημειώσεις». Με τον

19. Σ.τ.μ.: Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον χαρακτηριστικό νεολογισμό uncoupling.

τρόπο αυτόν ζυγίζουν το κόστος και τις ωφέλειες. Μπορώ να επιβιώσω μόνος/μόνη μου; Πώς θα αντιδράσουν οι φίλοι και οι γονείς; Θα υποφέρουν τα παιδιά; Θα τα βγάλω πέρα οικονομικά; έχοντας σκεφτεί αυτά και άλλα προβλήματα, μερικοί αποφασίζουν να δοκιμάσουν ξανά να αποκαταστήσουν την σχέση τους. Για εκείνους που προχωρούν στον χωρισμό οι συζητήσεις αυτές και τα ερωτήματα τους βοηθούν ώστε να φοβούνται λιγότερο την διάλυση και να αρχίζουν να πιστεύουν ότι κάνουν το σωστό. Οι περισσότεροι πρωταίτιοι έχουν πεισθεί ότι η ευθύνη τους για την αυτοπραγμάτωσή τους υπερέχει της δέσμευσής τους προς τον άλλον.

Βέβαια, το ξεξευγάρωμα δεν ξεκινάει πάντα από ένα άτομο. Ο άλλος σύντροφος μπορεί να έχει και αυτός/αυτή αποφασίσει ότι η σχέση δεν μπορεί να σωθεί. Σε μερικές περιπτώσεις, παρατηρείται μια αντιστροφή των ρόλων. Το πρόσωπο που ήθελε να σώσει την σχέση γίνεται πιο αποφασισμένο να την λύσει, ενώ ο αρχικός πρωταίτιος επιθυμεί να την συνεχίσει.

Αλλαγή στάσεων

Φαίνεται πως υπάρχουν σημαντικές ταξικές διαφορές που επηρεάζουν τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της οικογενειακής ζωής και την ύπαρξη υψηλών επιπέδων διαζυγίων. Για το βιβλίο της *Οικογένειες στην Πλευρά του Λάθους* (Rubin 1994) η Λίλιαν Ρούμπιν πήρε από τα μέλη τριάντα δύο οικογενειών εργατικής τάξης σε βάθος συνεντεύξεις. Συγκρίνοντάς τες με πολλές μεσοαστικές οικογένειες, η Ρούμπιν κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι γονείς των εργατικών οικογενειών τείνουν να είναι περισσότερο παραδοσιακοί. Οι κανόνες τους οποίους πολλοί μεσοαστοί γονείς έχουν αποδεχθεί, όπως η ανοικτή έκφραση των προγαμιαίων σχέσεων, συναντάνε πολύ μεγαλύτερη απόρριψη από τους ανθρώπους της εργατικής τάξης, ακόμα κι αν δεν είναι ιδιαίτερα θρησκευόμενοι. Στα νοικοκυριά της εργατικής τάξης τείνει ως εκ τούτου να υφίσταται μια ένταση μεταξύ των γενεών.

Οι νέοι της μελέτης της Ρούμπιν συμφωνούν ότι οι στάσεις τους σε θέματα σεξουαλικής συμπεριφοράς, γάμου και φύλων διαφέρουν από εκείνες των γονέων τους. Επισημαίνουν όμως ότι δεν ενδιαφέρονται μόνο για την απόλαυση. Έχουν απλώς διαφορετικές αξίες από εκείνες που είχε η προηγούμενη γενιά.

Η Ρούμπιν βρήκε ότι οι νεαρές γυναίκες, από τις οποίες πήρε συνεντεύξεις, είναι περισσότερο αμφίθυμες απέναντι στον γάμο από ό,τι οι γυναίκες της γενιάς των γονέων τους. Είχαν πλήρη συνείδηση των ατελειών των ανδρών και έλεγαν ότι διερευνούν τις υφιστάμενες δυνατότητες και ότι θέλουν να ζήσουν μια ζωή πιο ελεύθερη και γεμάτη από εκείνη που μπορούσαν να ζήσουν οι μητέρες τους. Η διαγενεακή μετατόπιση των στάσεων των ανδρών δεν ήταν τόσο έντονη.

Η έρευνα της Ρούμπιν έγινε στις ΗΠΑ, τα ευρήματά της όμως συμφωνούν πολύ με τα ευρήματα ερευνητών που εργάστηκαν στην Βρετανία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η Χέλεν Ουίλκινσον και ο Τζοφ Μάλγκαν πραγματοποίησαν στην

Βρετανία δυο εκτεταμένες έρευνες ανδρών και γυναικών μεταξύ δεκαοχτώ και τριάντα τεσσάρων ετών (Wilkinson 1994, Wilkinson and Mulgan 1995). Επεσήμαναν ότι σημειώθηκαν σημαντικές μεταβολές στις αντιλήψεις ιδιαίτερα των γυναικών και ότι οι αξίες της γενεάς των 18 έως 34 ετών διέφεραν σε γενικές γραμμές από εκείνες των παλαιότερων γενεών στην Βρετανία.

Μεταξύ των γυναικών κυριαρχεί «μια επιθυμία για αυτονομία και αυτο-ολκλήρωση μέσα από την εργασία όπως και μέσα από την οικογένεια», και «η αναγνώριση της αξίας του κινδύνου, της συγκίνησης και της μεταβολής». Κάτω από αυτούς τους όρους σημειώνεται μια αύξουσα προσέγγιση μεταξύ των παραδοσιακών αξιών των ανδρών και των νεότερων αξιών των γυναικών. Οι αξίες της νεότερης γενιάς, σημειώνουν οι Ουίλκινσον και Μάλγκαν, διαμορφώθηκαν από τις ελευθερίες που κληρονόμησαν, και οι οποίες ήταν άγνωστες στις προηγούμενες γενιές – η ελευθερία των γυναικών να εργάζονται και να ελέγχουν την αναπαραγωγή τους, η ελευθερία της κινητικότητας και για τα δυο φύλα, και η ελευθερία του καθενός να καθορίζει τον δικό του τρόπο ζωής. Οι ελευθερίες του είδους αυτού οδηγούν σε μεγαλύτερη ειλικρίνεια, γενναιοψυχία, και ανεκτικότητα. Μπορούν όμως και να δημιουργήσουν έναν στενό και εγωιστικό ατομικισμό και μια έλλειψη εμπιστοσύνης στους άλλους. 29% από τις γυναίκες του δείγματος και 51% από τους άνδρες ήθελαν «να καθυστερήσουν να κάνουν παιδιά, όσο γίνεται περισσότερο». Από τις γυναίκες της ομάδας ηλικιών 16-24 ετών το 75% πίστευε ότι οι μοναχικοί γονείς μπορούν να αναθρέψουν άλλο τόσο καλά τα παιδιά τους όσο και τα ζευγάρια. Η μελέτη βρήκε ότι στα πρόσωπα της ομάδας αυτής ηλικιών ο γάμος έχανε την γοητεία που είχε, τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες.

Διαζύγιο και παιδιά

Τα αποτελέσματα του διαζυγίου των γονιών στα παιδιά δεν είναι εύκολο να εκτιμηθούν. Πόσο έντονες ήταν οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων πριν από το διαζύγιο, η ηλικία των παιδιών την εποχή του διαζυγίου, το αν είχαν αδελφούς ή αδελφές ή όχι, αν υπήρχαν παππούδες και/ή γιαγιάδες ή όχι, οι σχέσεις των παιδιών με καθέναν από τους γονείς τους, πόσο συχνά βλέπουν και τους δύο γονείς τους – όλα αυτά και άλλες επιδράσεις μπορεί να καθορίσουν την διαδικασία της προσαρμογής. Δεδομένου ότι τα παιδιά, οι γονείς των οποίων δεν πέτυχαν στον γάμο τους αλλά εξακολούθησαν να ζουν μαζί, μπορεί να επηρεάζονται από την ένταση που επικρατεί στην οικογένεια, καθίσταται διπλά δυσχερής η εκτίμηση των αποτελεσμάτων του διαζυγίου για τα παιδιά.

Οι έρευνες έχουν δείξει ότι τα παιδιά υποφέρουν συχνά από έντονη συναισθηματική ανησυχία μετά τον χωρισμό των γονέων τους. Η Τζούντιθ Ουόλερστην και η Τζόαν Κέλη μελέτησαν τα παιδιά εξήντα διαζευγμένων ζευγαριών στο Μέριν Κάουντι της Καλιφόρνιας (Wallerstein and Kelly 1980). Ήρθαν σε επαφή με τα

παιδιά την εποχή που εκδικαζόταν το διαζύγιο, ενάμιση χρόνο μετά και πέντε χρόνια αργότερα. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, σχεδόν και τα 131 από τα παιδιά που μελετήθηκαν δοκίμασαν έντονες συναισθηματικές διαταραχές την εποχή του διαζυγίου. Τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας ήταν αναστατωμένα και φοβισμένα και έτειναν να κατηγορούν τον εαυτό τους για τον χωρισμό. Τα μεγαλύτερα παιδιά μπορούσαν να καταλάβουν τα κίνητρα των γονιών τους για το διαζύγιο, συχνά όμως ανησυχούσαν πολύ για τα αποτελέσματα του διαζυγίου στο μέλλον τους και πολλές φορές εξέφραζαν συναισθήματα θυμού. Στο τέλος όμως της πενταετούς περιόδου, οι ερευνητές βρήκαν ότι τα δύο τρίτα των παιδιών αντιμετώπιζαν αρκετά καλά την οικογενειακή ζωή τους και τις απαιτήσεις του εξωτερικού περιβάλλοντός τους. Το ένα τρίτο από αυτά παρέμεναν έντονα δυσαρεστημένα από την ζωή τους, και υπέφεραν από κατάθλιψη και συναισθήματα μοναξιάς.

Η Ουόλερστην συνέχισε την μελέτη της ίδιας ομάδας παιδιών, παρακολουθώντας 116 από τα αρχικά 131 παιδιά στα πρώτα έτη της ενηλικίωσής τους, με συνεντεύξεις που έλαβε στο τέλος μιας δεκαετούς και μιας δεκαπενταετούς περιόδου. Οι συνεντεύξεις αποκάλυψαν ότι τα παιδιά αυτά κουβαλούσαν μαζί τους στις δικές τους ρομαντικές σχέσεις τις αναμνήσεις και τα συναισθήματά τους από το διαζύγιο των γονιών τους. Όλα σχεδόν αισθάνονταν ότι είχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αρνητικά επηρεασθεί από τα λάθη των γονιών τους. Δεν εξέπλησσε το γεγονός ότι τα περισσότερα από αυτά έτρεφαν μιαν ελπίδα πως θα κατάφεραν κάτι που απότυχαν να πραγματοποιήσουν οι γονείς τους – έναν καλό, συνεκτικό γάμο βασισμένο στην αγάπη και την αμοιβαία πίστη. Η μισή σχεδόν ομάδα εισήλθε στην εφηβεία ως «ανήσυχoi, ανεπιτυχείς, αυτοαποδοκιμαζόμενοι και μερικές φορές οργισμένοι νέοι άνδρες και γυναίκες». Αν και αρκετοί από αυτούς είχαν παντρευτεί, η κληρονομιά του διαζυγίου των γονιών τους εξακολουθούσε να τους ακολουθεί. Εκείνοι που έμοιαζε να τα είχαν καταφέρει καλύτερα από τους άλλους ήταν συχνά εκείνοι που διατηρούσαν υποστηρικτικές σχέσεις με τον έναν ή και τους δυο γονείς τους (Wallerstein and Blakeslee 1989).

Ο Μάρτιν Ρίτσαρντς (Richards 1995) ανέλυσε ένα μεγάλο μέρος ερευνητικού υλικού από την Βρετανία, τις ΗΠΑ, την Αυστραλία, την Νέα Ζηλανδία και άλλες χώρες, σχετικά με την επίδραση του διαζυγίου των γονέων στα παιδιά. Οι έρευνες αυτές, υποστηρίζει, κατέληξαν σε μια σειρά από αξιόπιστα συμπεράσματα. Τα παιδιά με όμοια κοινωνική προέλευση, οι γονείς των οποίων είχαν χωρίσει ή διαζευχθεί, εμφανίζουν μικρές αλλά σταθερές διαφορές αργότερα στην ζωή τους από τα παιδιά οι γονείς των οποίων δεν είχαν χωρίσει. Κατά μέσον όρον έχουν χαμηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης και σχολικής επιτυχίας, ως ενήλικες αλλάζουν συχνότερα δουλειές και εμφανίζουν μια τάση να χωρίσουν και οι ίδιοι.

Όσο κι αν είναι σταθερές, οι διαφορές αυτές δεν είναι καθόλου εύκολο να εξηγηθούν. Μερικά παιδιά, οι γονείς των οποίων έχουν διαζευχθεί, έχουν πετύχει στο σχολείο και δεν εμφανίζουν ιδιαίτερα σημάδια έλλειψης αυτοεκτίμησης. Αντίθετα, παιδιά των οποίων οι γονείς δεν χώρισαν πέρασαν δυστυχισμένα παιδικά χρό-

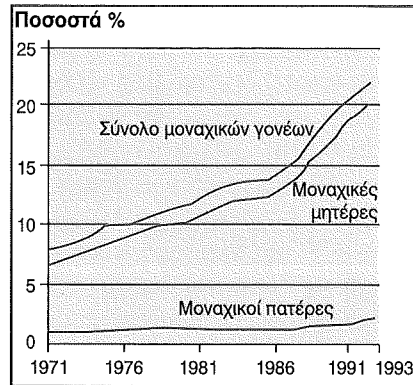
νια, δεν τα κατάφεραν καλά στο σχολείο και δεν είχαν επιτυχημένη επαγγελματική ζωή.

Μια βασική δυσκολία για να ερμηνεύσει κανείς τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών είναι ότι οι έρευνες μακροχρόνιας παρακολούθησης αναφέρονται εξ ορισμού στο παρελθόν. Οι στάσεις απέναντι στο διαζύγιο αλλάζουν πολύ γρήγορα. Πριν από λίγα ακόμη χρόνια, το στίγμα που παρακολουθούσε το διαζύγιο ήταν πολύ πιο έντονο από ό,τι είναι γενικά σήμερα. Εκτός από τις στάσεις απέναντι στο διαζύγιο και άλλοι παράγοντες, όπως προγράμματα πρόνοιας και οικιστικά προγράμματα, δυνατότητα εξασφάλισης φροντίδας για τα παιδιά και άλλα, μπορεί να έχουν σημαντικά αποτελέσματα. Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις – που δεν είναι όμως καθόλου αναμφισβήτητες – οι οποίες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο χωρισμός και το διαζύγιο έχουν λιγότερα ζημιογόνα αποτελέσματα στην Σκανδιναβία, που διαθέτει ένα πολύ πιο αναπτυγμένο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας από οπουδήποτε αλλού.

Αντί να ρωτάμε απλώς κατά πόσο ο χωρισμός και το διαζύγιο κάνουν κακό στα παιδιά θα έπρεπε ίσως να αποτιμήσουμε την μεταβαλλόμενη φύση της οικογένειας με όρους ενός μεταβαλλόμενου ισολογισμού κόστους και ωφέλειας. Ίσως να μην είναι απλώς η παρουσία ή η απουσία των δύο γονιών που είναι το σημαντικό, όσο το ύψος και το περιεχόμενο της γονικής σχέσης. Τα παιδιά φαίνεται να προκόβουν περισσότερο όταν τα αγαπούν, όταν οι γονείς είναι αυστηροί –όχι όμως αυταρχικοί– και όταν οι γονείς είναι ευαίσθητοι στις ανάγκες τους (Amato 1993). Το διαζύγιο μπορεί, βέβαια, να δυσχεραίνει την διατήρηση ενός τέτοιου τρόπου γονικής μέριμνας. Από την άλλη, όμως, μεριά η διάσταση μεταξύ των γονιών που εξακολουθούν να μένουν μαζί μπορεί να έχει και αυτή επιζήμιες συνέπειες για τα παιδιά.

Μονογονικά νοικοκυριά

Τα **μονογονικά νοικοκυριά** γίνονται όλο και πιο συνηθισμένα. Στην συντριπτική τους πλειονότητα αρχηγός τους είναι μια γυναίκα, αφού η γυναίκα είναι εκείνη στην οποία κατά κανόνα επαφίεται η επιμέλεια των παιδιών ύστερα από ένα διαζύγιο (σε ένα μικρό ποσοστό μονογονικών οικογενειών το άτομο, και πάλι σχεδόν πάντα η γυναίκα, είναι άγαμο). Υπάρχουν πάνω από ένα εκατομμύριο μονογονικές οικογένειες στην Βρετανία σήμερα, και ο αριθμός αυτός αυξάνεται (βλ. Σχήμα 7.2.). Τα νοικοκυριά αυτά αντιπροσωπεύουν την μία σε κάθε πέντε οικογένειες με συντηρούμενα παιδιά. Κατά μέσον όρον ανήκουν στις φτωχότερες ομάδες της σύγχρονης κοινωνίας. Πολλοί μοναχικοί γονείς, είτε είναι άγαμοι είτε όχι, εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν την αποδοκιμασία της κοινωνίας και οικονομική ανασφάλεια. Αλλά οι παλαιότεροι και περισσότερο αξιολογικά φορτισμένοι όροι όπως «εγκαταλελειμμένες σύζυγοι», «οικογένειες χωρίς πατέρα» και «διαλυμένες οικογένειες», αρχίζουν να εγκαταλείπονται.

ΣΧΗΜΑ 7.2.: Ποσοστό επί τοις εκατό οικογενειών με αρχηγό μοναχικό γονέα επί του συνόλου των οικογενειών με συντηρούμενα τέκνα στην Μεγάλη Βρετανία.

Πηγές: General Household Survey, Office of Population Censuses and Surveys. Από *Social Trends*, 1996, σ. 54.

Η κατηγορία των μονογονικών νοικοκυριών εμφανίζει ποικιλία μορφών. Για παράδειγμα, πάνω από τις μισές διαζευγμένες μοναχικές μητέρες έχουν ιδιόκτητη κατοικία, η μεγάλη όμως πλειονότητα των άγαμων μοναχικών γυναικών ζουν σε νοικιασμένες κατοικίες. Η κατάσταση του μοναχικού γονιού τείνει να είναι μεταβαλλόμενη και τα όριά της ασαφή. Στην περίπτωση ενός προσώπου που έχει χηρέψει η διάλυση είναι βέβαια σαφής – αν και σε αυτήν ακόμη την περίπτωση ένα πρόσωπο μπορεί να έζησε για κάποιο διάστημα μόνο του, αν ο σύντροφός του ήταν πριν από τον θάνατό του στο νοσοκομείο. Το 60% όμως των νοικοκυριών έγιναν μονογονικά ύστερα από χωρισμό ή διαζύγιο. Σε τέτοιες περιπτώσεις, τα άτομα μπορεί να ζουν σποραδικά μαζί για αρκετά μεγάλη περίοδο. Όπως παρατηρούσε μια μητέρα:

Νομίζω πως παίρνει αρκετό καιρό για να συμβιβαστεί κανείς με την ιδέα ότι είναι μια μοναχική μητέρα. Στην περίπτωση μου το αποδέχτηκα μόλις τον περασμένο χρόνο. Νομίζω πως ως τότε πάντα πίστευα πως θα γυρνούσε πίσω και θα είμαστε μαζί, όταν όμως ξαναπαντρεύτηκε εγκατέλειψα την ιδέα αυτή. Αισθάνθηκα πολύ άσχημα τον καιρό εκείνο, τώρα όμως νομίζω πως ήταν το καλύτερο που μπορούσε να γίνει γιατί με ανάγκασε να συμβιβαστώ με την ζωή μου (όπως αναφέρεται από τους Crow and Hardey 1992, σ. 149).

Οι περισσότεροι δεν θέλουν να είναι μοναχικοί γονείς, υπάρχει όμως μια αύξουσα μειονότητα που επιλέγει την μοναχικότητα – που ξεκινάει να αποκτήσουν ένα ή περισσότερα παιδιά χωρίς την υποστήριξη ενός συζύγου ή ενός συντρόφου. Ο όρος «μοναχική μητέρα από επιλογή της» είναι δόκιμος ως περιγραφή ορισμένων περιπτώσεων, κατά κανόνα προσώπων που διαθέτουν αρκετούς πόρους ώστε να μπορούν να λειτουργήσουν ικανοποιητικά ένα μονογονικό νοικοκυριό. Για την πλειονότητα των μητέρων όμως που δεν παντρεύτηκαν ποτέ τους ή έμειναν άγαμες η πραγματικότητα είναι διαφορετική: υπάρχει μεγάλη συνάρτηση μεταξύ του ποσοστού των γεννήσεων εκτός γάμου και των ενδεικτών φτώχειας και κοινωνικής στέρησης. Όπως είδαμε και πιο πάνω, οι παράγοντες αυτοί είναι πολύ σημαντικοί για την ερμηνεία του υψηλού ποσοστού μονογονικών νοικοκυριών μεταξύ των οικογενειών στο Ηνωμένο Βασίλειο που προέρχονται από τις Δυτικές Ινδίες.

Ο «απουσιάζων πατέρας»

Η περίοδος από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 μέχρι την δεκαετία του 1970 ονομάστηκε μερικές φορές η εποχή του **απουσιάζοντος πατέρα**. Στην διάρκεια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου πολλοί πατέρες σπάνια έβλεπαν τα παιδιά τους εξαιτίας της πολεμικής τους υπηρεσίας. Στην περίοδο που ακολούθησε τον πόλεμο σε ένα υψηλό ποσοστό οικογενειών πολλές γυναίκες δεν συμμετείχαν στο αμειβόμενο εργατικό δυναμικό και έμεναν σπίτι για να κοιτάζουν τα παιδιά. Ο πατέρας ήταν ο κύριος συντηρητής της οικογένειας και ως εκ τούτου έλειπε στην δουλειά όλη την ημέρα. Έβλεπε τα παιδιά του μόνο τα βράδια και τα Σαββατοκύριακα.

Με την άνοδο των ποσοστών διαζυγίων τα τελευταία χρόνια, και με τον αυξανόμενο αριθμό των μονογονικών νοικοκυριών η έκφραση «ο απουσιάζων πατέρας» άρχισε να παίρνει διαφορετική σημασία. Άρχισε να δηλώνει τον πατέρα που εξαιτίας του χωρισμού ή του διαζυγίου είτε δεν έχει συχνές επαφές με τα παιδιά του είτε έχει χάσει κάθε επαφή μαζί τους. Τόσο στην Βρετανία όσο και στις ΗΠΑ, που έχουν τα υψηλότερα ποσοστά διαζυγίου σε ολόκληρο τον κόσμο, η κατάσταση αυτή έχει προκαλέσει πολλές έντονες συζητήσεις.

Το αυξανόμενο ποσοστό των οικογενειών χωρίς πατέρα λέγεται ότι αποτελεί την κύρια πηγή μιας μεγάλης ποικιλίας κοινωνικών προβλημάτων, από την αύξουσα εγκληματικότητα στην ταχύτερη αύξηση των προνοιακών δαπανών παιδικής προστασίας. Οι Αμερικανοί συγγραφείς που διαδραμάτισαν πρωταρχικό ρόλο στην σχετική συζήτηση επέδρασαν σημαντικά στην αντίστοιχη συζήτηση στο Ηνωμένο Βασίλειο. Στο βιβλίο του *Η Αμερική χωρίς πατέρες* (Blankenhorn 1995) ο Ντέηβιντ Μπλάνκνενχορν παρατηρεί ότι οι κοινωνίες με πολύ υψηλό ποσοστό διαζυγίων δεν αντιμετωπίζουν απλώς την απώλεια των γονέων αλλά και αυτή τούτη την διάβρωση της ιδέας της πατρότητας – με καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες, γιατί πολλά παιδιά μεγαλώνουν τώρα χωρίς να έχουν κοντά τους έναν φορέα εξουσίας προς τον οποίον μπορούν να στραφούν σε ώρα ανάγκης. Ο γάμος και η πατρική εξουσία προσέφερε σε όλες τις μέχρι σήμερα κοινωνίες ένα μέσο τιθάσευσης των σεξουαλικών και επιθετικών ενεργειών των ανθρώπων. Χωρίς αυτούς τους θεσμούς οι ενέργειες αυτές μπορεί να εκφραστούν με την μορφή της εγκληματικότητας και της βίας. Όπως έγραφε ένας σχολιαστής του βιβλίου του Μπλάνκνενχορν, «καλύτερα να έχεις έναν πατέρα που έρχεται σπίτι ύστερα από μια βαριά και δύσκολη δουλειά και κάθεται να πει μια μπίρα μπροστά στην τηλεόραση, παρά να μην έχεις καθόλου πατέρα» (*The Economist*, 8 Απριλίου 1995, σ. 121).

Είναι όμως έτσι; Το θέμα του απόντος πατέρα επικαλύπτεται από το μεγαλύτερο ζήτημα των αποτελεσμάτων του διαζυγίου για τα παιδιά – και εκεί, όπως είδαμε ήδη, η σημασία των ενδείξεων που υπάρχουν δεν είναι καθόλου σαφής. Όπως σημείωνε ο ίδιος σχολιαστής: «Ένας πατέρας γαϊδούρι δεν παράγει γαϊδούρια γιους; Δεν υπάρχουν πατέρες που είναι κακοί για την οικογένεια;»

Ενδείξεις σχετικές με το θέμα της διαμάχης αυτής έρχονται από την Σουηδία (στην πραγματικότητα, την μοναδική χώρα της Δυτικής Ευρώπης όπου ο δείκτης γεννητικότητας σημείωσε άνοδο μετά το 1970). Περίπου τα μισά από τα παιδιά έχουν γεννηθεί από άγαμες μητέρες (βλ. Πίνακα 7.2.). Δεκαεννιά στα είκοσι αυτά παιδιά γεννήθηκαν σε οικογένειες με πατέρα, τα περισσότερα όμως θα μεγαλώσουν χωρίς τον πατέρα τους στο σπίτι, αφού οι μισοί από όλους τους γάμους στην Σουηδία καταλήγουν στο διαζύγιο και οι ανύπαντροι γονείς χωρίζουν τρεις φορές συχνότερα από εκείνους που παντρεύονται. Το 1994 το 20% των παιδιών στην Σουηδία ζούσαν σε μονογονικές οικογένειες.

Οι έρευνες στην Σουηδία προσφέρουν ελάχιστα δείγματα των κοινωνικών προβλημάτων που θεωρείται ότι προκαλούν οι οικογένειες χωρίς πατέρες. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι σε κοινωνίες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και οι ΗΠΑ είναι η φτώχεια μάλλον παρά η οικογένεια που αποτελεί την κύρια πηγή της εγκληματικότητας, για παράδειγμα, και της βίας. Στην Σουηδία τα γενναϊόδωρα επιδόματα πρόνοιας έχουν ως αποτέλεσμα οι μοναχικοί γονείς να μην καταλήγουν στην φτώχεια. Το 1994 μόνο το 6,8% των παιδιών στη Σουηδία ζούσαν σε οικογένειες με εισόδημα κάτω του μισού του μέσου όρου – ένα ποσοστό πολύ χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό του Ηνωμένου Βασιλείου ή των ΗΠΑ (*The Economist*, 9 Σεπτεμβρίου 1995).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.2.: Διεθνείς συγκρίσεις γεννήσεων εκτός γάμου και μονογονικών οικογενειών.

Χώρα	Γεννήσεις επί τοις εκατό συνόλου ανύπαντρων γυναικών		Επί τοις εκατό μονογονικών οικογενειών	
	1960	1990	1960	1988
Ηνωμένο Βασίλειο	5	28	6	13
Ηνωμένες Πολιτείες	5	28	9	23
Καναδάς	4	24	9	15
Δανία	8	46	17	20
Γαλλία	6	30	9	12
Γερμανία	6	11	8	14
Ιταλία	2	6	—	—
Ολλανδία	1	11	9	15
Σουηδία	11	47	9	13

Πηγές: US Bureau of the Census, *Statistical Abstract of the United States*, 1993· Constance SORRENTINO, «The changing family in international perspective», *Monthly Review* (Μάρτιος 1990), σσ. 41-58. Από Sara McLANAHAN and Gary SANDERFUR, *Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps* (Harvard University Press 1994).

Νέοι γάμοι και θετές γονικές σχέσεις

Νέοι γάμοι

Οι νέοι γάμοι μπορεί να συνεπάγονται ποικίλες καταστάσεις. Μερικά ζευγάρια που έχουν κάνει δεύτερο γάμο είναι στα πρώτα χρόνια των είκοσι ετών τους και δεν φέρνουν μαζί τους στον νέο τους γάμο παιδιά από τον προηγούμενο. Ένα ζευγάρι που έρχεται σε δεύτερο γάμο στα ύστερα χρόνια των είκοσι ετών ή στα τριάντα ή στα πρώτα χρόνια των σαράντα του μπορεί να φέρνει μαζί του ένα ή περισσότερα παιδιά από τον προηγούμενο γάμο του/της να ζήσουν στο ίδιο σπίτι με τον νέο/νέα σύντροφό του/της. Εκείνοι που ξαναπαντρεύονται σε μεγαλύτερη ηλικία μπορεί να έχουν ενήλικα παιδιά που δεν ζουν ποτέ στο νέο σπιτικό που δημιουργούν οι γονείς τους. Μπορεί να υπάρχουν παιδιά και από τον νέο γάμο. Ο καθένας από τους δύο συζύγους μπορεί να ήταν ανύπαντρος, χωρισμένος ή χήρος, πράγμα που οδηγεί τελικά σε οχτώ διαφορετικούς συνδυασμούς. Οι γενικεύσεις επομένως για τους δεύτερους ή τρίτους κ.λπ. γάμους πρέπει να γίνονται με πολλή προσοχή, αν και αξίζει να κάνουμε μερικές γενικές παρατηρήσεις.

Το 1900, εννιά περίπου στους δέκα γάμους στην Βρετανία ήταν πρώτοι γάμοι. Οι περισσότεροι νέοι γάμοι αφορούσαν ένα τουλάχιστο πρόσωπο σε χηρεία. Με την αύξηση του ποσοστού των διαζυγίων άρχισε να αυξάνει και το ποσοστό των νέων γάμων και ένα αυξανόμενο ποσοστό νέων γάμων αφορούσε διαζευγμένους. Την δεκαετία του 1960 το ποσοστό των νέων γάμων αυξήθηκε πολύ γρήγορα για να αρχίζει να ελαττώνεται στις δεκαετίες του 1980 και 1990.

Σήμερα είκοσι οχτώ σε κάθε εκατό γάμους περιλαμβάνουν ένα τουλάχιστον πρόσωπο που έρχεται σε νέο γάμο. Μέχρι την ηλικία των τριάντα πέντε ετών, η πλειονότητα των γάμων αφορούσε διαζευγμένους. Μετά την ηλικία αυτή ανεβαίνει το ποσοστό των χήρων και χηρών που συνάπτουν νέο γάμο, και στην ηλικία των πενήντα πέντε, το ποσοστό των προσώπων σε χηρεία που συνάπτουν νέο γάμο είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό των διαζευγμένων.

Όσο κι αν φαίνεται παράξενο, ο καλύτερος τρόπος να μεγιστοποιήσει κανείς τις πιθανότητες να παντρευτεί είναι, και για τα δύο φύλα, να έχει προηγουμένως παντρευτεί. Όσοι παντρεύτηκαν και διαζευχθηκαν έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να παντρευτούν ξανά από τις πιθανότητες που έχουν οι συνομήλικοί τους άγαμοι να παντρευτούν για πρώτη φορά. Σε όλες τις ηλικίες οι διαζευγμένοι άνδρες έχουν περισσότερες πιθανότητες να ξαναπαντρευτούν από τις διαζευγμένες γυναίκες: ξαναπαντρεύονται τρεις σε κάθε τέσσερις διαζευγμένες γυναίκες αλλά πέντε σε κάθε έξι διαζευγμένους άνδρες. Από στατιστική τουλάχιστον άποψη, οι νέοι γάμοι είναι λιγότερο επιτυχημένοι από τους πρώτους. Τα ποσοστά των διαζυγίων είναι για τους δεύτερους γάμους υψηλότερα από τα ποσοστά των πρώτων γάμων.

Αυτό δεν σημαίνει ότι ο δεύτερος γάμος είναι καταδικασμένος να αποτύχει. Οι άνθρωποι που έχουν ήδη πάρει διαζύγιο μπορεί να έχουν μεγαλύτερες απαιτήσεις

από τον γάμο από όσους δεν έχουν χωρίσει. Μπορεί ως εκ τούτου να είναι περισσότερο διατεθειμένοι να διαλύσουν τον νέο τους γάμο από εκείνους που έχουν παντρευτεί μια μόνο φορά. Είναι πιθανόν ότι οι δεύτεροι γάμοι που άντεξαν ήταν πιο ικανοποιητικοί από τους πρώτους γάμους.

Θετές οικογένειες

Η θετή οικογένεια²⁰ μπορεί να οριστεί ως η οικογένεια στην οποία ένας τουλάχιστον από τους ενήλικες είναι θετός γονεύς. Χρησιμοποιώντας έναν τέτοιο ορισμό ο αριθμός των θετών οικογενειών εμφανίζεται πολύ μεγαλύτερος από εκείνο που δίδεται από τις επίσημες στατιστικές, δεδομένου ότι αυτές αναφέρονται κατά κανόνα μόνο στις οικογένειες με τις οποίες ζουν τα θετά παιδιά. Πολλοί από εκείνους που ξαναπαντρεύονται γίνονται θετοί γονείς παιδιών που επισκέπτονται την νέα οικογένεια τακτικά, χωρίς όμως να μένουν μόνιμα μαζί της στο ίδιο σπιτικό.

Ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό είναι η υιοθεσία. Η Μπρέντα Μάντοξ υπολόγισε ότι το ένα τρίτο από όλες τις υιοθεσίες στις ΗΠΑ αφορά θετά παιδιά. Το ποσοστό στην Βρετανία είναι χαμηλότερο, ο δείκτης όμως αυξάνει. Η υιοθεσία είναι μια μέθοδος με την οποία ο μη βιολογικός γονιός αναπληρώνει κατά κάποιον τρόπο την έλλειψη της γενετικής σχέσης, κάνοντας μια δημόσια δήλωση δημιουργίας μιας γονικής σχέσης με το παιδί. Οι γονείς από υιοθεσία έχουν νομικές υποχρεώσεις και δικαιώματα σε σχέση με τα παιδιά τους. Οι άλλοι θετοί γονείς δεν έχουν αυτές τις νομικές συνέπειες, και στις περισσότερες περιπτώσεις η σχέση τους με το θετό παιδί διαρκεί τόσο μόνο όσο και ο γάμος. Σύμφωνα με την νομοθεσία των περισσότερων κρατών, αν σε μια θετή οικογένεια ο βιολογικός γονέας πεθάνει ή διαζευχθεί τον θετό γονέα, ο θετός γονέας δεν έχει κανένα νόμιμο δικαίωμα επιμέλειας των παιδιών. Ακόμα και αν ένα παιδί έζησε για πολλά χρόνια με έναν θετό γονέα, σε περίπτωση θανάτου του φυσικού γονέα ο θετός γονέας δεν καλύπτεται από τον νόμο αν ο άλλος φυσικός γονεύς του παιδιού επιθυμεί να έχει εκείνος την επιμέλεια του τέκνου του.

Στις θετές οικογένειες τείνουν να παρουσιάζονται ορισμένες δυσκολίες. Συνή-

20. Σ.τ.μ.: Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο step family για να περιγράψει την περίπτωση εισόδου σε μια νέα οικογένεια των παιδιών του ή των συζύγων από προηγούμενο γάμο. Στην αγγλική ορολογία χρησιμοποιείται και ο όρος foster family για να υποδηλώσει την περίπτωση της **ανάδοξης οικογένειας**, στην οποία τοποθετούνται, συνήθως με δικαστική απόφαση ή διοικητικό μέτρο, παιδιά που προέρχονται από άλλη οικογένεια, η οποία είτε διαλύθηκε είτε αδυνατεί να επιμεληθεί των παιδιών της. Και οι δύο περιπτώσεις διαφέρουν σημαντικά από τον θεσμό της **υιοθεσίας**, όπου το παιδί εισέρχεται επίσημα στην άλλη οικογένεια «εις τάξιν γνησίου τέκνου» με όλες τις εκατέρωθεν νομικές συνέπειες για τον υιοθετηθέντα και τον υιοθετηθέντα. Με εξαίρεση την υιοθεσία, όλες οι μορφές «θετής» ή «ανάδοξης» οικογένειας κ.λπ. δεν συνιστούν σχέσεις συγγένειας, όπως άλλωστε σημειώνεται και στο κείμενο.

θως υπάρχει, πρώτα απ' όλα, ένας βιολογικός γονέας που ζει αλλού η επίδραση του οποίου στο παιδί ή τα παιδιά μπορεί να παραμένει ισχυρή. Δεύτερον, οι σχέσεις συνεργασίας μεταξύ των διαζευγμένων ατόμων γίνεται συχνά τεταμένη από την στιγμή που ο ένας ή και οι δύο ξαναπαντρεύονται. Υποθέστε μια γυναίκα με δύο παιδιά που παντρεύεται έναν άνδρα που έχει και αυτός δύο παιδιά, και που όλοι ζουν μαζί. Αν οι «εξωτερικοί» γονείς επιμείνουν να τα επισκέπτονται όπως πριν, οι σημαντικές εντάσεις που συνδέονται με την ενοποίηση της νέας οικογένειας θα ενταθούν ακόμη περισσότερο. Θα καταστεί, για παράδειγμα, αδύνατο για την νέα οικογένεια να περνάει τα Σαββατοκύριακα μαζί.

Τρίτον, οι θετές οικογένειες φέρνουν κάτω από την ίδια στέγη παιδιά που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα και τα οποία ενδέχεται να έχουν διαφορετικές προσδοκίες σωστής συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια. Δεδομένου ότι τα περισσότερα θετά παιδιά «ανήκουν» σε δύο διαφορετικά σπιτικά, η πιθανότητα των συγκρούσεων μεταξύ συνηθειών και αντιλήψεων είναι μεγάλη. Ιδού πώς περιγράφει μια θετή μητέρα τις εμπειρίες της ύστερα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε και τα οποία οδήγησαν στον χωρισμό:

Υπάρχουν πολλές ενοχές. Δεν μπορείς να κάνεις ό,τι θα έκανες κανονικά με το δικό σου το παιδί, και έτσι νιώθεις ενοχές, αν όμως η αντίδρασή σου είναι φυσιολογική και θυμώσεις, έχεις και γι' αυτό ενοχές. Φοβάσαι πάντα πως θα είσαι άδικη. Ο πατέρας της (της θετής κόρης) και εγώ δεν συμφωνούσαμε και θα έλεγε ότι την τυραννούσα όταν την τιμωρούσα. Όσο λιγότερο προσπαθούσε να την συνεφέρει τόσο περισσότερο εγώ έμοιαζε να την τυραννώ. (...) Ήθελα να της δώσω κάτι, να είμαι γι' αυτήν ένα στοιχείο της ζωής που της έλειπε, ίσως όμως να μην ήμουν όσο έπρεπε ευέλικτη (Smith 1990, σ. 42).

Λίγοι είναι οι καθιερωμένοι κανόνες που προσδιορίζουν τις σχέσεις μεταξύ θετού γονέα και θετού τέκνου. Πώς θα έπρεπε να αποκαλεί ένα παιδί έναν νέο θετό γονέα: με το όνομά του ή θα ήταν σωστότερο να τον φωνάζει «πατέρα» ή «μητέρα»; Ο θετός γονέας πρέπει να τιμωρεί ένα θετό παιδί όπως θα τιμωρούσε το φυσικό παιδί του; Πώς θα πρέπει ο θετός γονέας να συμπεριφερθεί προς τον/την νέο/νέα σύζυγο του/της πρώην συζύγου του/της όταν έρχεται να πάρει τα παιδιά;

Το γράμμα που ακολουθεί και η απάντηση δημοσιεύτηκαν στην στήλη «Αγαπητή Άμπι», μια συμβουλευτική στήλη συμβεβλημένη με πολλές αμερικανικές εφημερίδες

Αγαπητή Άμπι,

Εδώ και ένα χρόνο παντρεύτηκα τον Τεντ. Η γυναίκα του (η Μαξίν) πέθανε και τον άφησε με δύο παιδιά, ηλικίας έξι και οχτώ χρόνων. Πρόκειται για τον πρώτο μου γάμο. Εγώ λέω πως από την στιγμή που πέθανε η Μαξίν, ο Τεντ δεν έχει πια σχέση με τους συγγενείς της. Ο Τεντ λέει πως οι γονείς της Μαξίν θα είναι πάντοτε τα πεθερικά του. Έχω όμως και εγώ γονείς. Πού βρίσκονται αυτοί; Ένα πρόσωπο δεν μπορεί

να έχει παρά ένα μονάχα ζευγάρι πεθερικά την φορά, και οι δικοί μου γονείς πρέπει και αυτοί να θεωρηθούν παππούδες και γιαγιάδες, και δεν θεωρούνται. Οι προσφωνήσεις «παππού» και «γιαγιά» αλευθύνονται μόνο στους γονείς της Μαξίν. Οι δικοί μου γονείς προσαγορεύονται «πάπα Πιτ» και «μάμα Μάιρη». Το θεωρείτε δίκαιο αυτό; ... και τι μπορώ να κάνω; (υπογραφή: *Πρόβλημα Αγχιστείας*)

Αγαπητό Πρόβλημα Αγχιστείας,

Αν και τεχνικά ο Τεντ δεν είναι πια γαμπρός των γονέων της Μαξίν, σε συμβουλεύω να μην επιμένεις τόσο πολύ στην τεχνική πλευρά του ζητήματος. Υπάρχουν στενοί δεσμοί μεταξύ των πρώην πεθερικών του Τεντ και των εγγονών τους, ώστε αν είσαι σώφρων δεν θα πρέπει να ανακατευτείς με τους δεσμούς αυτούς διότι είχαν δημιουργηθεί πριν να εμφανιστεί εσύ στην σκηνή. Οι παππούδες και οι γιαγιάδες παραμένουν για πάντα παππούδες και γιαγιάδες (αναφέρεται από τους Vischer and Vischer 1979, σ. 132).

Οι θετές οικογένειες δημιουργούν σχέσεις συγγένειας²¹ που είναι καινούργιες για τις δυτικές κοινωνίες, αν και το πρόβλημα που αντιμετωπίζει το «Πρόβλημα Αγχιστείας» θα ήταν κοινό τόσο στην μεσαιωνική Ευρώπη όσο και σε άλλες παραδοσιακές κοινωνίες. Οι δυσχέρειες που γεννώνται με τον νέο γάμο μετά το διαζύγιο είναι στην πραγματικότητα καινοφανείς. Τα μέλη των οικογενειών αυτών αναπτύσσουν τους δικούς τους τρόπους προσαρμογής στις σχετικά αργόρυστες συνθήκες τις οποίες αντιμετωπίζουν. Μερικοί συγγραφείς μιλάνε σήμερα για *διπυρηνικές οικογένειες*, εννοώντας με αυτό ότι τα δύο νοικοκυριά που σχηματίζονται ύστερα από ένα διαζύγιο εξακολουθούν να συγκροτούν ένα σύστημα που περιλαμβάνει τα παιδιά.

Το πιθανό εύρος των οικογενειακών σχέσεων και μορφών που μπορούν έτσι να προκύψουν είναι, όπως αναφέρθηκε ήδη, πολύ μεγάλο. Υποθέστε, για παράδειγ-

21. Σ.τ.μ.: Πρέπει να σημειωθεί ότι η συγγένεια, οι σχέσεις (αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις) αλλά και η λύση της συγγένειας διέπονται από τον νόμο που ισχύει σε κάθε κοινωνία. Στην Ελλάδα, τα περι συγγένειας και υιοθεσίας ρυθμίζονται από το Οικογενειακό Δίκαιο. Να σημειωθεί ότι ο νόμος (Αστικός Κώδικας-ΑΚ) προβλέπει ότι «Η συγγένεια του προσώπου με την μητέρα του και τους συγγενείς της ιδρύεται με μόνη την γέννηση. Η συγγένεια με τον πατέρα και τους συγγενείς του συνάγεται από τον γάμο της μητέρας με τον πατέρα ή ιδρύεται με την αναγνώριση, εκούσια ή δικαστική» (ΑΚ 1463 παρ. 2). Ο ΑΚ ορίζει ότι «ο βαθμός της συγγένειας ορίζεται από τον αριθμό των γεννήσεων που συνδέουν τα πρόσωπα» (ΑΚ 1463 παρ. 1). Σημειώνεται ότι η ρύθμιση αυτή δεν αντιστοιχεί προς τις ρυθμίσεις των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών όπου, ακολουθώντας τις ρυθμίσεις της Καθολικής Εκκλησίας, οι βαθμοί της συγγένειας ορίζονται με βάση την γενεά. Έτσι, για μας, η συγγένεια μεταξύ δύο αδελφών είναι δευτέρου βαθμού ενώ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ορίζεται ως πρώτου. Σημειώνεται επίσης ότι σύμφωνα με τον ΑΚ (1464) «Οι συγγενείς εξ αίματος του ενός από τους συζύγους είναι συγγενείς εξ αγχιστείας του άλλου στην ίδια γραμμή και τον ίδιο βαθμό. Η συγγένεια εξ αγχιστείας εξακολουθεί να υπάρχει και μετά την λύση ή την ακύρωση του γάμου από τον οποίο δημιουργήθηκε». Συνεπώς η άποψη που υποστηρίζεται στην αλληλογραφία με την Άμπι δεν ευσταθεί με βάση το ελληνικό δίκαιο. Τα πεθερικά του συζύγου παραμένουν πεθερικά και μετά την λύση του γάμου του με τον θάνατο της Μαξίν.

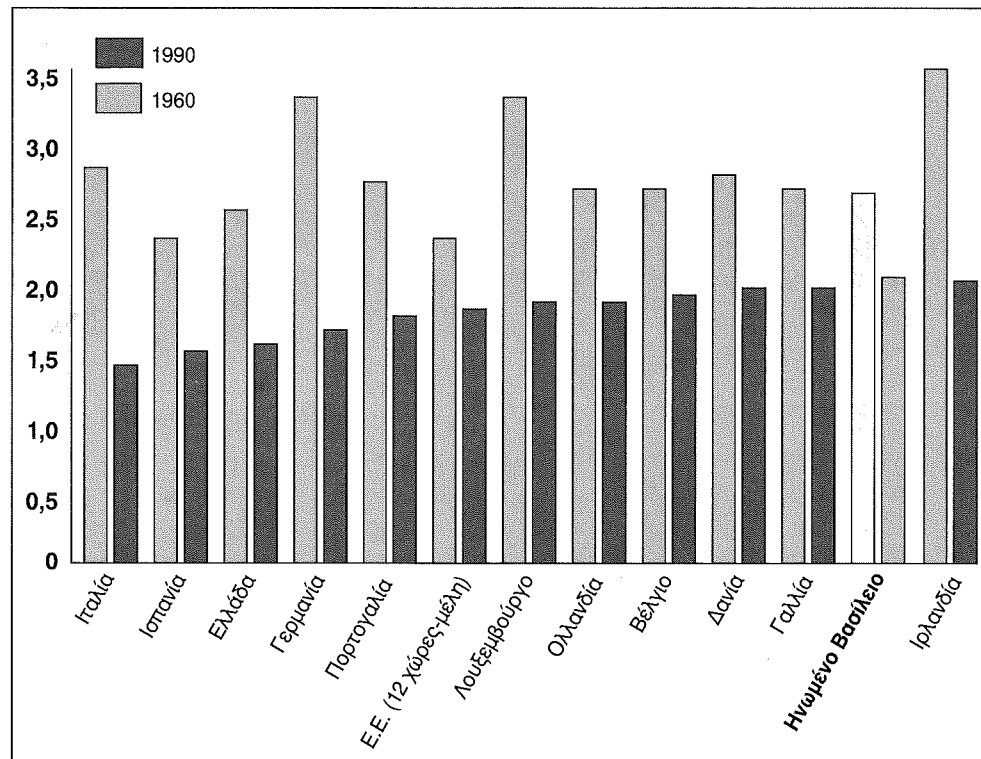
μα, ότι ένας άνδρας και μια γυναίκα με δύο παιδιά παίρνουν διαζύγιο και ξαναπαντρεύονται. Στο νέο σπιτικό της συζύγου μπορεί να είναι και τα δύο παιδιά της μαζί ίσως με ένα ή περισσότερα παιδιά του νέου συζύγου. Ο πρώτος της άνδρας παντρεύεται και εκείνος με μια γυναίκα με παιδιά, που έρχονται να ζήσουν μαζί του. Όλοι οι σύζυγοι που εμπλέκονται στην περίπτωση αυτή εξακολουθούν να βλέπουν τακτικά τα παιδιά τους, όπως και τα νέα θετά τους παιδιά, ανεξάρτητα από το ποιος ζει μαζί με ποιον. Οι σχέσεις αυτές μπορούν να συνοδεύονται και από συγγενικές σχέσεις με τους γονείς των προηγούμενων συζύγων, για παράδειγμα. Επιπλέον καθένας από τους νέους γάμους μπορεί να δημιουργήσει τα δικά τους παιδιά. Το λογικότερο ίσως συμπέρασμα, στο οποίο μπορεί να οδηγηθεί κανείς, είναι ότι ενώ οι γάμοι μπορεί να διαλύονται με το διαζύγιο, οι οικογένειες στο σύνολό τους δεν διαλύονται. Ιδιαίτερα όπου υπάρχουν παιδιά εξακολουθούν να παραμένουν πολλοί δεσμοί, παρά τους ανασυγκροτημένους οικογενειακούς δεσμούς που δημιούργησε ο νέος γάμος.

Αποχαιρετισμός στα παιδιά;

Μια έρευνα που έγινε το 1976 από την Βρετανική Επισκόπηση της Σύνθεσης της Οικογένειας βρήκε ότι μόνο 1% των παντρεμένων γυναικών την εποχή εκείνη δεν ήθελαν να κάνουν παιδιά. Αντίθετα, μια πρόσφατη έκθεση του Γραφείου Απογραφής Πληθυσμού και Ερευνών προέβλεπε ότι 20% των γυναικών που γεννήθηκαν μεταξύ 1960 και 1990 θα παραμείνουν άτεκνες – από δική τους επιλογή. Οι γυναίκες στην σημερινή Βρετανία εξετάζουν την απόφασή τους να κάνουν παιδί στο πλαίσιο άλλων κινήτρων που τους προσφέρονται στην ζωή τους, συμπεριλαμβανομένων και των σκοπών της επαγγελματικής επιτυχίας και της αυτονομίας στην προσωπική τους ζωή. Οι δείκτες γονιμότητας μειώνονται και σε όλες σχεδόν τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες (βλ. Σχήμα 7.3.).

Η άτεκνη γυναίκα δεν είναι πια η άτυχη γεροντοκόρη. Είτε είναι παντρεμένη είτε όχι, μπορεί να έχει πάρει την απόφασή της να παραμείνει άτεκνη σε επιβεβαίωση της ελευθερίας της να αποφασίζει. Υπάρχουν όμως και αρνητικοί λόγοι. Οι νέες ευκαιρίες για σταδιοδρομία στην Βρετανία δεν συνοδεύονται από ρυθμίσεις κοινωνικής πρόνοιας για γονική άδεια και για παιδική μέριμνα. Μερικές μπορεί να ανησυχούν αν αποκτήσουν παιδί εξαιτίας της πιθανότητας ενός διαζυγίου και της επανόδου στην φτώχεια.

Είτε είστε άνδρας ή γυναίκα, πρέπει να σκεφτείτε τις τάσεις αυτές σε σχέση με το ίδιο σας το μέλλον. Θα είσατε ένας από εκείνους που ισχυρίζονται ότι δεν θέλουν τα παιδιά; Θα νιώθετε το ίδιο σε δέκα ή δεκαπέντε χρόνια;

ΣΧΗΜΑ 7.3.: Δείκτες γεννητικότητα σε χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 1960 και 1990.

Πηγή: Eurostat 1993. Από *Sociology Review*, Νοέμβριος 1995 (Philip Allan Publishers), σ. 34.

Η σκοτεινή πλευρά της οικογένειας

Δεδομένου ότι η οικογένεια ή η συγγένεια αποτελούν τμήμα της ύπαρξης του καθενός μας, η οικογενειακή ζωή περιλαμβάνει ουσιαστικά όλες τις συναισθηματικές εμπειρίες. Οι οικογενειακές σχέσεις – μεταξύ των συζύγων, των γονέων και τέκνων, και ανάμεσα στους αδελφούς και τις αδελφές, ή μεταξύ των μακρινών συγγενών – μπορεί να είναι θερμές και ικανοποιητικές. Μπορεί όμως άλλο τόσο εύκολα να είναι γεμάτες από τις μεγαλύτερες δυνατές εντάσεις, να οδηγούν τους ανθρώπους στην απόγνωση ή να τους βαραίνουν με βαθιά συναισθήματα αγωνίας και ενοχής. Η «σκοτεινή πλευρά» της οικογένειας είναι αρκετά ευρεία και διαψεύδει τις ρόδινες εικόνες αρμονίας που προβάλλονται στις τηλεοπτικές διαφημίσεις ή αλλού στα λαϊκά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Υπάρχουν πολλές όψεις

της καταπιεστικής πλευράς της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των συγκρούσεων και των εχθροτήτων που καταλήγουν στο διαζύγιο, που εξετάσαμε πιο πάνω, και την σύνδεση των οικογενειακών σχέσεων με την επέλευση των ψυχικών ασθενειών. Από τις πιο καταστροφικές στα αποτελέσματά τους είναι όμως η κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια και η βία μέσα στην οικογένεια.

Αποπλάνηση παιδιών, κατάχρηση ανηλίκου σε ασέλγεια και αιμομιξία

Η αποπλάνηση παιδιών είναι ένα διαδεδομένο φαινόμενο που συχνά συμβαίνει στα πλαίσια της οικογένειας (κατάχρηση ανηλίκου σε ασέλγεια)²². Ο ευκολότερος ορισμός της αποπλάνησης παιδιών θα ήταν η εκτέλεση σεξουαλικών πράξεων από ενήλικες σε παιδιά που δεν βρίσκονται ακόμα σε ηλικία συναίνεσης (για την Βρετανία κάτω των δεκαέξι ετών). Η αιμομιξία αναφέρεται σε σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ στενών συγγενών²³. Δεν συνιστούν όλες οι πράξεις αιμομιξίας και περιπτώσεις κατάχρησης ανηλίκων σε ασέλγεια. Για παράδειγμα, η συνουσία μεταξύ συνομήλικων αδελφού και αδελφής είναι αιμομιξική, δεν εμπίπτει όμως κατ' ανάγκη στην έννοια της κατάχρησης ανηλίκων σε ασέλγεια. Στην έννοια της αποπλάνησης παιδιών ένας ενήλικος εκμεταλλεύεται ένα μικρό παιδί ή έναν ανήλικο για σεξουαλικούς σκοπούς. Παρά ταύτα, η πιο συνηθισμένη μορφή αιμομι-

22. Σ.τ.μ.: Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον γενικό όρο sexual abuse of children. Το περιεχόμενο του όρου, όπως περιγράφεται στο κείμενο αντιστοιχεί σε δύο διακεκομμένα αλλά συναφή, κατά τον ελληνικό ποινικό νόμο, αδικήματα κατά των ηθών που στρέφονται κατά των ανηλίκων: την αποπλάνηση παιδιών και την κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια. Η έννοια της αποπλάνησης παιδιού είναι ευρύτερη. Στον Ποινικό Κώδικα (άρθρο 339) ορίζεται ως ενέργεια σεξουαλικών πράξεων με πρόσωπο νεότερο των 15 ετών ή την παραπλάνησή του με αποτέλεσμα το παιδί να ενεργήσει ή να υποστεί τέτοια πράξη. Η κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια είναι έννοια στενότερη, γιατί προϋποθέτει την ύπαρξη σχέσης ιδιαίτερης εμπιστοσύνης μεταξύ του ενήλικου και του ανηλίκου. Η κατάχρηση σε ασέλγεια προϋποθέτει ότι το αδίκημα τελέσθηκε από ανιόντα εξ αγχιστείας ή από θετό γονέα σε βάρος ανήλικου κατιόντα ή του θετού τέκνου του, από επίτροπο, επιμελητή ή κάθε είδους ανατροφέα σε βάρος ανηλίκου που έχει την επιμέλειά του, από δάσκαλο ή παιδαγωγό σε βάρος ανήλικου μαθητή, ή από κληρικό σε βάρος ανήλικου πνευματικού του τέκνου, από υπηρέτη ή συγκάτοικο που ανήκει στον ίδιο οικιακό κύκλο, καθώς και κάθε άλλον που ενεργεί σεξουαλική πράξη με ανήλικο που του έχουν εμπιστευθεί, έστω και προσωρινά, την εποπτεία ή φύλαξη του (ΠΚ, 342). Στον βαθμό που η συζήτηση στρέφεται γύρω από την σεξουαλική εκμετάλλευση του ανηλίκου στα πλαίσια της οικογένειας, ο όρος sexual abuse αποδίδεται εδώ με τον όρο κατάχρηση ανηλίκου σε ασέλγεια. Χρησιμοποιείται επίσης, ως ελληνική απόδοση του αγγλικού όρου sexual abuse, η έκφραση σεξουαλική εκμετάλλευση, η οποία όμως δεν υιοθετείται εδώ, δεδομένου ότι η λέξη «εκμετάλλευση» παραπέμπει στην χρήση κάποιου πράγματος ή προσώπου για πορισμό ίδιας (οικονομικής κυρίως) ωφέλειας (πρβλ. και Κεφάλαιο 14 ΠΚ, όπου γίνεται λόγος για «εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετικής ζωής»).

23. Σ.τ.μ.: Ο ελληνικός Ποινικός Κώδικας (άρθρο 345) ορίζει την αιμομιξία ως συνουσία μεταξύ συγγενών εξ αίματος ανιούσας και κατιούσας γραμμής.

ξίας είναι ταυτόχρονα και περίπτωση κατάχρησης ανηλίκου σε ασέλγεια – αιμομικτικές σχέσεις μεταξύ πατέρων και θυγατέρων.

Η αιμομιξία, και η αποπλάνηση παιδιών γενικότερα, είναι φαινόμενα που «ανακαλύφθηκαν» τα τελευταία μόλις δέκα ή είκοσι χρόνια. Ήταν βέβαια από καιρό γνωστή η τέλεση τέτοιων σεξουαλικών πράξεων, εθεωρείτο όμως από τους περισσότερους κοινωνικούς παρατηρητές ότι τα ισχυρά ταμπού που υπάρχουν κατά της συμπεριφοράς αυτής την καθιστούσαν εξαιρετικά περιορισμένη σε έκταση. Αυτό όμως δεν είναι αλήθεια. Η αποπλάνηση παιδιών και η κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια απεδείχθη πως είναι ανησυχητικά πολύ διαδεδομένη και υφίσταται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ιεραρχίας.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η παρατηρούμενη αύξηση οφείλεται στην μεγαλύτερη προσοχή που έδωσαν στο πρόβλημα οι υπηρεσίες πρόνοιας και η αστυνομία. Είναι εξίσου βέβαιο ότι οι σχετικές στατιστικές εμφανίζουν την κορυφή μόνο του παγόβουνου. Μερικές έρευνες που έγιναν στην Βρετανία και τις ΗΠΑ στην δεκαετία του 1980 έδειξαν ότι ένα τρίτο των γυναικών υπήρξαν θύματα κατάχρησης σε ασέλγεια στην παιδική τους ηλικία, που σημαίνει ότι εξετέθησαν σε ανεπιθύμητες σεξουαλικές θωπιές. Το ποσοστό για τους άνδρες ανέρχεται στο 10% (Russell 1984).

Αν και στις εμφανέστερες των περιπτώσεων η φύση τους είναι σαφής, η πλήρης έκταση της κατάχρησης ανηλίκου σε ασέλγεια είναι δυσχερής, αν όχι αδύνατη, να καταμετρηθεί, εξαιτίας των πολλών μορφών που μπορεί να λάβει. Μπορεί να δοθεί ένας γενικός ορισμός, αναγκαστικά όμως θα υπόκειται σε διαφορετικές ερμηνείες. Έτσι, μια ευρύτερα χρησιμοποιούμενη διατύπωση είναι ότι αποπλάνηση παιδιών υπάρχει όταν «ένα άλλο πρόσωπο, που είναι σεξουαλικά ώριμο, εκθέτει ένα παιδί σε οποιαδήποτε δραστηριότητα που το άλλο πρόσωπο μπορεί να προσδοκά ότι θα του προσφέρει σεξουαλική διέγερση. Αυτό θα μπορούσε να αναφέρεται σε συνουσία, επαφές, έκθεση σεξουαλικών οργάνων επίδειξη πορνογραφικού υλικού, ή κουβέντες για διάφορα πράγματα με ερωτικό τρόπο» (αναφέρεται από τον Taylor 1992, σσ. 26-27).

Ούτε οι ερευνητές ούτε τα δικαστήρια έφτασαν ποτέ σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό είτε της αποπλάνησης γενικά είτε της κατάχρησης σε ασέλγεια ειδικότερα. Ένα άρθρο του Νόμου για τα Παιδιά του 1989 αναφέρεται στην «σημαντική βλάβη» που προκαλείται από έλλειψη επαρκούς φροντίδας. Τι όμως είναι «σημαντικό» παραμένει αδιευκρίνιστο. Η Εθνική Εταιρεία για την Προστασία του Παιδιού προσδιορίζει τέσσερις κατηγορίες εκμετάλλευσης ή κατάχρησης: «αμέλεια», «φυσική εκμετάλλευση», «συναισθηματική εκμετάλλευση» και «σεξουαλική εκμετάλλευση». Η σεξουαλική εκμετάλλευσή ορίζεται ως «σεξουαλική επαφή μεταξύ ενός παιδιού και ενός ενήλικου με σκοπό την σεξουαλική ικανοποίηση του ενήλικου» (Lyon and de Cruz 1993).

Στην Βρετανία έγιναν περί τις σαράντα έρευνες για αποπλάνηση και κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια στην περίοδο μεταξύ των αρχών της δεκαετίας του 1980

και των μέσων της δεκαετίας του 1990. Εκείνη που συζητήθηκε περισσότερο ήταν η έρευνα του Κλήβελαντ το 1987. Η περίπτωση Κλήβελαντ αφορούσε δύο ιατρούς, την Μαριέτα Χιγκς και τον Τζόφρη Ουάιτ, οι οποίοι είχαν επισημάνει στην περιφέρεια εκείνη έναν αριθμό παιδιών που υποβλήθηκαν σε κατάχρηση σε ασέλγεια στις οικογένειές τους. Οι γονείς, από τους οποίους οι κοινωνικοί λειτουργοί αφείρεσαν την επιμέλεια των παιδιών τους ως αποτέλεσμα της έρευνας, διαμαρτυρήθηκαν έντονα επικαλούμενοι την αθωότητά τους.

Οι ιατροί της αστυνομίας διαφώνησαν με τις διαγνώσεις και ακολούθησε μια εκτεταμένη συζήτηση σε εθνικό επίπεδο με την δημοσίευση πολλών άρθρων σχετικά με την υπόθεση αυτή. Ο Διευθυντής της κοινωνικής υπηρεσίας του Κλήβελαντ τελικά αναγνώρισε ότι δώδεκα από τις οικογένειες, που περιελάμβαναν είκοσι έξι παιδιά, είχαν εσφαλμένα κατηγορηθεί. Λίγα θέματα γεννούν τόσο έντονα συναισθήματα και οι ένοχοι των πράξεων κατάχρησης ανηλίκων σε ασέλγεια είναι αναμενόμενο ότι θα αρνηθούν με όλη τους την δύναμη κάθε τέτοια πράξη. Από την άλλη μεριά, όταν γονείς ή μέλη της οικογένειας κατηγορηθούν άδικα, ο συναισθηματικός πόνος που δημιουργείται είναι μεγάλος.

Γιατί βγήκαν στο φως της δημοσιότητας τόσο ξαφνικά η αιμομιξία και η κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια; Εν μέρει η απάντηση φαίνεται να είναι ότι τα ταμπού κατά των δραστηριοτήτων του είδους αυτού έκαναν το προσωπικό των προνοιακών υπηρεσιών και τους κοινωνικούς ερευνητές να είναι επιφυλακτικοί στο να θέσουν τέτοια ερωτήματα σε γονείς ή παιδιά. Το γυναικείο κίνημα έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να στραφεί αρχικά η προσοχή του κοινού στην κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια σαν ένα στοιχείο στην ευρύτερη εκστρατεία τους κατά της σεξουαλικής παρενόχλησης και της εκμετάλλευσης των γυναικών. Όταν άρχισαν οι ερευνητές να διερευνούν υποθέσεις πιθανής κατάχρησης σε ασέλγεια πολλά είναι εκείνα που προέκυψαν. Η ανακάλυψη της «κατάχρησης ανηλίκων σε ασέλγεια» που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ έγινε παγκόσμιο φαινόμενο (La Fontaine 1990).

Δεν ξέρουμε ποιο ακριβώς είναι το ποσοστό της αιμομικτικής κατάχρησης ανηλίκων, είναι όμως πολύ πιθανό ότι το μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των καταχρήσεων ανηλίκων που σημειώνεται στα πλαίσια της οικογένειας. Τόσο η φύση των αιμομικτικών σχέσεων όσο και οι σεξουαλικές πράξεις που έχουν διαπραχθεί διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό. Οι περισσότερες έρευνες δείχνουν ότι το 70-80% των περιπτώσεων αιμομιξίας είναι σχέσεις πατέρα και θυγατέρας ή θετού πατέρα και θυγατέρας. Παρατηρήθηκαν όμως και σχέσεις θείου και ανεψιάς, αδελφού και αδελφής, πατέρα και γιου, μητέρας και παιδιού, ακόμα και παππού και εγγονής. Μερικές αιμομικτικές σχέσεις είναι παροδικές και συνεπάγονται το χάιδεμα των γεννητικών οργάνων του παιδιού από τον ενήλικα ή την προτροπή προς το παιδί να χαϊδέψει τα γεννητικά όργανα του ενήλικα. Άλλες σχέσεις είναι πολύ πιο εκτεταμένες και μπορεί να επαναλαμβάνονται για αρκετά χρόνια. Τα παιδιά που εμπλέκονται σε τέτοιες καταστάσεις είναι πάνω από δύο ετών, αναφέρονται όμως και περιπτώσεις νηπίων.

Πολλές φορές υπάρχουν πολλαπλές αιμομικτικές σχέσεις σε μια οικογένεια. Μια μελέτη, για παράδειγμα, ανέφερε μια περίπτωση όπου ο πατέρας είχε συνουσιασθεί με την κόρη του, ηλικίας δεκατεσσάρων ετών, είχε σχέσεις παιδευασίας με τον δεκατριάχρονο γιο του, ο οποίος είχε συνουσιαστεί με την αδελφή του, όπως άλλωστε και ένας άλλος αδελφός του. Η μητέρα γνώριζε τις σχέσεις αυτές, φοβόταν όμως πάρα πολύ τον άνδρα της για να τις καταγγείλει στις αρχές. Οι σχέσεις αυτές φανερώθηκαν σε ολόκληρη την έκτασή τους όταν ο πατέρας συνελήφθη για ξυλοδαρμό της κόρης του (Ίδρυμα CIBA 1984, σ. 128).

Πολλές περιπτώσεις αιμομικσίας συνοδεύονται από άσκηση ή από απειλή βίας. Τα παιδιά είναι σε μερικές περιπτώσεις εκούσιοι μέτοχοι, αλλά αυτό είναι μάλλον σπάνιο. Τα παιδιά είναι βέβαια σεξουαλικά όντα και αρκετά συχνά εμπλέκονται σε ήπια σεξουαλικά παιχνίδια ή σε αμοιβαίες σωματικές εξερευνήσεις. Η μεγάλη πλειονότητα όμως των παιδιών που έχουν υποστεί τις σεξουαλικές επαφές των ενήλικων μελών της οικογένειας θεωρούν την εμπειρία αυτή αποκρουστική, επαίσχυντη ή ενοχλητική.

Υπάρχει τώρα αρκετό υλικό που δείχνει ότι η κατάχρηση σε ασέλγεια μπορεί να έχει μακροχρόνια αποτελέσματα σε βάρος του θύματος. Μελέτες για πόρνες, για ανήλικους παραβάτες, για εφήβους που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και για χρήστες ναρκωτικών δείχνουν ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ατόμων αυτών έχει ιστορικό κατάχρησης σε ασέλγεια. Βέβαια η συσχέτιση δεν αποτελεί και αιτιώδη συνάφεια. Με το να δείξουμε ότι άτομα σε τέτοιες καταστάσεις είχαν υποστεί κατάχρηση σε ασέλγεια όταν ήταν παιδιά δεν σημαίνει ότι η κατάχρηση αυτή αποτελούσε μια αιτιώδη επίδραση για την μετέπειτα συμπεριφορά τους. Κατά πάσα πιθανότητα συντρέχουν περισσότεροι παράγοντες ταυτόχρονα, όπως οικογενειακές συγκρούσεις, έλλειψη γονικής επιμέλειας και φυσική βία.

Ερμηνείες

Για να εξηγήσουμε γιατί συμβαίνουν η αιμομικσία και γενικότερα η κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια, πρέπει να εξηγήσουμε δύο πράγματα. Το πρώτο είναι γιατί οι ενήλικες έλκονται από σεξουαλικές δραστηριότητες που περιλαμβάνουν παιδιά και, δεύτερον, γιατί οι άνδρες αποτελούν την μεγάλη πλειονότητα των δραστών. Καθένα από τα ερωτήματα αυτά θέτει μια σειρά από ζητήματα, δεδομένης της ποικιλίας των μορφών των πράξεων και των σχέσεων που εμπλέκονται. Μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι μόνο μια μειονότητα των δραστών της κατάχρησης ανηλίκων σε ασέλγεια είναι διανοητικά ασθενείς. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να εξηγήσουμε την έλξη των ενήλικων προς την σεξουαλική δραστηριότητα με παιδιά με βάση την πνευματική διαταραχή.

Οι περισσότεροι από εκείνους που διέπραξαν κατάχρηση ανηλίκων σε ασέλγεια δεν είχαν προτίμηση για σεξουαλικές σχέσεις με παιδιά αντί με άλλους ενήλικους. Πρόκειται μάλλον για προσφερόμενες ευκαιρίες σε συνδυασμό με την άσκη-

ση εξουσίας. Τα παιδιά είναι σε μια οικογένεια εξαρτώμενα άτομα και εξαιρετικά ευάλωτα σε γονικές απαιτήσεις και πιέσεις. Οι ενήλικες που εμπλέκονται σε αιμομικτικές σχέσεις με τα παιδιά τους εμφανίζονται συχνά συνεσταλμένοι, αμήχανοι και ανεπαρκείς στις σχέσεις τους με άλλους ενήλικες. Πολλοί δεν φαίνονται να επιδιώκουν απλώς την ικανοποίηση σεξουαλικών παρορμήσεων, αλλά επιζητούν στοργή που δεν μπορούν να βρουν αλλού. Μπορούμε εδώ να συνδυάσουμε τα φαινόμενα αυτά. Στο Κεφάλαιο 5, «Γένος και σεξουαλικότητα», είδαμε την «ανδρική έλλειψη εκφραστικότητας» – την δυσκολία που αντιμετωπίζουν πολλοί άνδρες να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, ένα φαινόμενο που πιθανόν να έχει βαθιές ψυχολογικές ρίζες. Οι άνδρες τείνουν να συνδέουν άμεσα την έκφραση των συναισθημάτων τους με την σεξουαλικότητα, ενώ οι γυναίκες δίνουν μεγαλύτερη έμφαση περισσότερο στην συνολική σχέση. Οι άνδρες συνδέουν επίσης την σεξουαλικότητα με την επιβεβαίωση της δύναμής τους και με την υποτακτικότητα των συντρόφων τους. Υπάρχει επομένως μικρότερη διαφορά στους άνδρες μεταξύ της ενήλικης σεξουαλικότητας και της έλξης προς τα παιδιά από ό,τι στις γυναίκες.

Όπως υποστήριξε ένας από τους εξέχοντες μελετητές της κατάχρησης των ανηλίκων σε ασέλγεια, ο Ντέιβιντ Φίνκελχορ, μια τέτοια ερμηνεία παρέχει σαφείς ενδείξεις για μερικές κοινωνικές και ψυχολογικές μεταβολές που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην μείωση της σεξουαλικής εκμετάλλευσης των ανηλίκων:

Πρώτον, οι άνδρες θα μπορούσαν να ωφεληθούν από την ευκαιρία να ασκηθούν στην έκφραση στοργής και εξάρτησης σε σχέσεις που δεν συνεπάγονται σαρκική συνάφεια, όπως είναι οι φιλίες μεταξύ ανδρών και η ανατροφή των παιδιών. Δεύτερον, η πραγματοποίηση ετεροφυλοφιλικών σεξουαλικών σχέσεων μπορεί να υποτονιστεί ως ύπατο κριτήριο της ανδρικής επάρκειας. Τρίτον, οι άνδρες θα μπορούσαν να μάθουν να απολαμβάνουν τις σεξουαλικές σχέσεις που βασίζονται στην ισότητα. Οι άνδρες που συνδέονται με τις γυναίκες άνετα στο ίδιο επίπεδο ωριμότητας και ατάρκειας θα τείνουν να ρέπουν λιγότερο προς την σεξουαλική εκμετάλλευση των παιδιών. Όσο αλλάζουν οι σχέσεις των ανδρών με τις γυναίκες τόσο θα αλλάζουν και οι σχέσεις τους με τα παιδιά. (Finkelhor 1984, σ. 13)

Η βία στην οικογένεια

Η βία στα πλαίσια της οικογένειας είναι κατά κύριο λόγο μια ανδρική συμπεριφορά. Μπορούμε να ορίσουμε την βία στην οικογένεια ως φυσική κακομεταχείριση που ασκείται από ένα μέλος της οικογένειας εναντίον ενός ή περισσότερων άλλων. Οι μελέτες δείχνουν πως τα κύρια θύματα της φυσικής κακομεταχείρισης είναι και πάλι τα παιδιά, ιδιαίτερα τα μικρά παιδιά κάτω των έξι ετών. Η βία που ασκούν οι σύζυγοι κατά των γυναικών τους είναι ο δεύτερος συνηθέστερος τύπος. Οι γυναίκες όμως μπορούν και αυτές να ασκούν φυσική βία στην οικογένεια, ιδιαίτερα προς τα παιδιά και τους συζύγους.

Το σπίτι είναι στην πραγματικότητα το πιο επικίνδυνο μέρος στην σύγχρονη κοινωνία. Από στατιστική πλευρά, οι πιθανότητες ενός προσώπου, οποιασδήποτε ηλικίας και φύλου, να υποστεί φυσική επίθεση είναι μεγαλύτερες στην οικογένεια από ό,τι την νύχτα στο δρόμο. Ένας στους τέσσερις φόνους στο Ηνωμένο Βασίλειο τελούνται από ένα μέλος της οικογένειας κατά ενός άλλου μέλους της.

Λέγεται μερικές φορές ότι οι γυναίκες είναι εξίσου βίαιες με τους άνδρες στην οικογένεια τόσο εναντίον των συζύγων τους όσο και εναντίον των παιδιών. Μερικές μελέτες δείχνουν ότι οι γυναίκες δέρνουν τους άνδρες τους σχεδόν άλλο τόσο συχνά όσο συμβαίνει το αντίθετο. Παρά ταύτα, η βία που ασκείται από τις γυναίκες είναι πιο περιορισμένη και συμπτωματική σε σχέση με την ανδρική, και λιγότερο πιθανή να προκαλέσει μόνιμες σωματικές βλάβες. Ο «ξυλοδαρμός της συζύγου» –η επανειλημμένη κακοποίηση της γυναίκας από τον άνδρα της– δεν έχει καμία σύγκριση με την φυσική βία της γυναίκας κατά του άνδρα της. Οι άνδρες που κακοποιούν φυσικά τα παιδιά είναι πολύ πιθανό να το κάνουν αυτό συνέχεια και να προκαλούν διαρκείς βλάβες, παρά οι γυναίκες.

Γιατί είναι τόσο συχνή η οικογενειακή βία; Πολλοί είναι οι παράγοντες. Ένας είναι ο συνδυασμός της συναισθηματικής έντασης και της προσωπικής οικειότητας που χαρακτηρίζουν την οικογενειακή ζωή. Οι οικογενειακοί δεσμοί είναι συνήθως φορτισμένοι με έντονα συναισθήματα, που συχνά ανακατώνουν την αγάπη με το μίσος. Οι καβγάδες που ξεσπάνε στην οικογένεια μπορεί να αφήσουν ελεύθερους ανταγωνισμούς που δεν θα ήταν αισθητοί με τον ίδιο τρόπο κάτω από άλλες κοινωνικές συνθήκες. Αυτό που μοιάζει για ασήμαντο επεισόδιο μπορεί να προκαλέσει έχθρες μεταξύ συζύγων ή μεταξύ γονέων και τέκνων. Ένας άνδρας που μπορεί να είναι ανεκτικός με την εκκεντρική συμπεριφορά άλλων γυναικών μπορεί να εκμάνει αν η γυναίκα του μιλάει πολύ σε ένα γεύμα ή αποκαλύπτει οικογενειακές υποθέσεις που εκείνος δεν θα ήθελε να κοινοποιηθούν.

Ένας άλλος παράγοντας είναι το γεγονός ότι ένα ποσοστό οικογενειακής βίας είναι ανεκτό, ίσως και αποδεκτό. Αν και η κοινωνικά αποδεκτή άσκηση οικογενειακής βίας είναι σχετικά περιορισμένης μορφής, μπορεί εύκολα να εξελιχθεί σε σοβαρότερες μορφές επίθεσης. Λίγα είναι τα παιδιά στην Βρετανία που δεν τις έφαγαν, έστω και λίγο, από τον ένα ή τον άλλο γονέα τους. Πράξεις σαν κι αυτές γενικά επιδοκιμάζονται από τους άλλους, και δεν θεωρούνται ακόμα και ως μορφές «βίας». Αν ένας ξένος χαστούκιζε ένα παιδί σε ένα μαγαζί, γιατί δεν ενέκρινε αυτό που είπε ή έκανε, αυτό θα ήταν κάτι το διαφορετικό. Παρά ταύτα, δεν υπάρχει διαφορά στην ίδια την επιθετική ενέργεια.

Αν και είναι λιγότερο σαφές, υπάρχει, ή υπήρξε στο παρελθόν, κοινωνική επιδοκιμασία της βίας μεταξύ συζύγων. Η πολιτιστική αποδοχή αυτής της μορφής οικογενειακής βίας εκφράζεται από το παλιό ρητό:

Την γυναίκα, το άλογο και την καρδιά
Όσο τα δέρνεις τόσο καλύτερα γίνονται.

Στον τόπο εργασίας και σε άλλους δημόσιους χώρους ισχύει ο γενικός κανόνας ότι κανείς δεν μπορεί να χτυπήσει κάποιον άλλο, όσο κι αν είναι εκνευριστικός ή απαράδεκτος. Αυτό δεν συμβαίνει στην οικογένεια. Πολλές έρευνες έδειξαν ότι ένα σημαντικό ποσοστό ζευγαριών πιστεύουν ότι υπό ορισμένες προϋποθέσεις η βαιοπραγία του ενός συζύγου κατά του άλλου είναι νόμιμη. Περίπου ένας στους τέσσερις Αμερικανούς και των δύο φύλων έχει την άποψη ότι μπορεί να υπάρξει σοβαρός λόγος που να δικαιολογεί τον ξυλοδαρμό μιας γυναίκας από τον σύζυγό της. Ένα μικρότερο ποσοστό πιστεύει ότι και το αντίστροφο είναι σωστό (Greenblat 1983).

Η βία στην οικογένεια αντικατοπτρίζει όμως και ευρύτερα σχήματα βίαιης συμπεριφοράς. Πολλοί σύζυγοι που κακομεταχειρίζονται φυσικά τις συζύγους και τα παιδιά τους έχουν ένα βεβαρημένο μητρικό βίαιος και σε άλλες περιπτώσεις. Μια μελέτη που έκανε ο Τζόρτζη Φάγκαν και οι συνεργάτες του σε ένα εθνικό δείγμα γυναικών θυμάτων βίας έδειξε πως πάνω από το 50% των συζύγων τους είχαν βαιοπραγήσει όχι μόνον εναντίον των συντρόφων τους αλλά και εναντίον άλλων. Πάνω από το 80% των ανδρών αυτών είχε συλληφθεί μία τουλάχιστον φορά για βίαια επεισόδια εκτός της οικογένειας (Fagan et al. 1983).

Εναλλακτικές μορφές γάμου και οικογένειας Κοινότητες

Η οικογένεια υπήρξε από καιρό αντικείμενο κριτικής. Στον 19ο αιώνα πολλοί στοχαστές πρότειναν ότι η οικογενειακή ζωή θα έπρεπε να αντικατασταθεί από πιο κοινοτικές μορφές ζωής. Κάποιες από τις ιδέες αυτές εφαρμόστηκαν στην πράξη. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα είναι η Κοινότητα Ονέηντα στην Νέα Αγγλία των ΗΠΑ, η οποία ιδρύθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα. Η ίδρυσή της βασίστηκε στις θρησκευτικές ιδέες του Τζων Χάμφρη Νόγιες. Κάθε άνδρας της κοινότητας ήταν παντρεμένος με όλες τις γυναίκες της και υποτίθεται πως ήταν όλοι γονείς των παιδιών της κοινότητας. Ύστερα από διάφορες αρχικές δυσκολίες, η ομάδα επεκτάθηκε ώστε να περιλαμβάνει περί τα τριακόσια πρόσωπα και κράτησε γύρω στα τριάντα χρόνια μέχρις ότου διαλύθηκε. Πολλές άλλες κοινότητες ιδρύθηκαν από τότε, στην Βρετανία όπως και σε πολλές άλλες δυτικές χώρες. Μια μεγάλη ποικιλία κοινοτικών ομάδων ιδρύθηκαν στην δεκαετία του 1960, που συχνά περιελάμβαναν ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις στα πλαίσια της ομάδας και συλλογική ευθύνη για την ανατροφή των παιδιών. Ένας μικρός αριθμός των κοινοτήτων αυτών εξακολουθεί να υπάρχει.

Το πιο σημαντικό σύγχρονο παράδειγμα κοινοτικής οικογενειακής ζωής είναι τα **Κιμπουσίμ** του Ισραήλ. Ένα Κιμπούτς είναι μια κοινότητα οικογενειών και ατόμων που συνεργάζονται στην ανατροφή των παιδιών. Τα περισσότερα από τα Κιμπούτς ήταν αρχικά συλλογικές αγροτικές επιχειρήσεις, σήμερα όμως πολλά από αυτά έχουν στραφεί προς την βιομηχανική παραγωγή. Υπάρχουν πάνω από 240 Κι-

μπουτσιμ στο Ισραήλ με συνολικά γύρω στα 100.000 μέλη. Μερικά είναι μικρά, με λιγότερα από πενήντα μέλη, ενώ άλλα έχουν μέχρι και δυο χιλιάδες μέλη. Κάθε Κιμπούτς λειτουργεί σαν να ήταν ένα ενιαίο νοικοκυριό, όπου η ανατροφή των παιδιών είναι το καθήκον ολόκληρης της κοινότητας μάλλον παρά των μεμονωμένων οικογενειών. Σε μερικά τα παιδιά ζουν σε ειδικά «σπίτια των παιδιών» και όχι με τους γονείς τους, αν και περνάνε τα Σαββατοκύριακα με τους γονείς τους.

Τα Κιμπουτσιμ ιδρύθηκαν αρχικά με μια ριζοσπαστική προοπτική. Η περιουσιακή κοινοκτημοσύνη μαζί με την ομαδική ανατροφή των παιδιών θα επέτρεπε στα μέλη των Κιμπουτσιμ να ξεφύγουν από την ατομικιστική, ανταγωνιστική φύση των συγχρόνων κοινωνιών. Τα ιδεώδη αυτά δεν έχουν εγκαταλειφθεί. Όμως με τα χρόνια τα περισσότερα από τα Κιμπουτσιμ επέλεξαν πιο συμβατικούς τρόπους ζωής από εκείνους των πρώτων χρόνων. Είναι, για παράδειγμα, πιο συνηθισμένο σήμερα τα παιδιά να κοιμούνται στα σπίτια των γονέων τους, από ό,τι ήταν παλαιότερα. Τα σπίτια των παιδιών στα Κιμπουτσιμ μπορούν καλύτερα να περιγραφούν σήμερα ως κέντρα παροχής εκτεταμένων ευκολιών παιδικής φροντίδας παρά θεσμοί που εκφράζουν την κοινοτική ευθύνη της ανατροφής των παιδιών.

Συγκατοίκηση

Η συγκατοίκηση—όπου ένα ζευγάρι ζει μαζί έχοντας σεξουαλικές σχέσεις, χωρίς όμως να έχει παντρευτεί—είναι όλο και πιο διαδεδομένη στις περισσότερες δυτικές χώρες. Στην Βρετανία, μέχρι πολύ πρόσφατα, η συγκατοίκηση θεωρείτο γενικά ως κάτι το μάλλον σκανδαλώδες. Στην διάρκεια όμως της δεκαετίας του 1980 ο αριθμός των ανδρών και γυναικών που μοιράζονταν ένα νοικοκυριό χωρίς να είναι παντρεμένοι ανέβηκε πολύ. Η συγκατοίκηση εξαπλώθηκε πολύ μεταξύ των φοιτητών και σπουδαστών. Οι έρευνες στις ΗΠΑ δείχνουν ότι ένας στους τέσσερις φοιτητές ζουν με συντρόφους με τους οποίους έχουν σεξουαλικές σχέσεις για κάποιο διάστημα των σπουδών τους.

Η συγκατοίκηση στην Βρετανία σήμερα φαίνεται να είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της ένα πειραματικό στάδιο πριν από τον γάμο. Οι νέοι συγκατοικούν παρασουρόμενοι μάλλον παρά ύστερα από υπολογισμένο προγραμματισμό. Ένα ζευγάρι που διατηρεί μια σεξουαλική σχέση περνάει ολοένα και περισσότερο χρόνο μαζί, εγκαταλείποντας το ένα ή το άλλο από τα ξεχωριστά σπίτια τους. Οι νέοι που συγκατοικούν προεξοφλούν σχεδόν πάντα ότι θα παντρευτούν σε κάποια στιγμή, δεν θα πάρουν όμως αναγκαστικά τους σημερινούς συντρόφους τους. Μια μικρή μόνο μειονότητα των ζευγαριών αυτών δημιουργούν κοινό ταμείο για να αντιμετωπίσουν το κόστος της ζωής τους.

Στην διάρκεια των τελευταίων σαράντα χρόνων ο αριθμός των προσώπων που συγκατοικούν πριν από τον γάμο στο Ηνωμένο Βασίλειο αυξήθηκε κατά 400%. Μόνο το 4% των γυναικών που γεννήθηκαν στην δεκαετία του 1920 συγκατοικού-

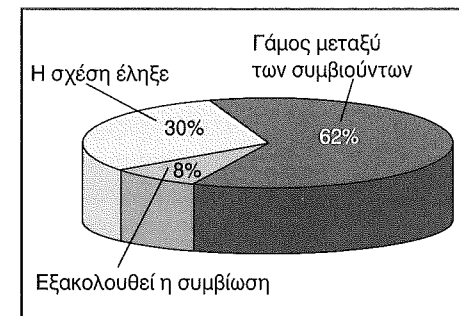
σε και το 19% εκείνων που γεννήθηκαν στην δεκαετία του 1940—όμως το 50% περίπου των γυναικών που γεννήθηκαν στην δεκαετία του 1960. Έχει εκτιμηθεί ότι τέσσερα από τα πέντε παντρεμένα ζευγάρια θα έχουν συγκατοικήσει πριν από τον γάμο μέχρι το έτος 2000 (Wilkinson and Mulgan 1995).

Η στενή σχέση μεταξύ συγκατοίκησης και γάμου φαίνεται στο Σχήμα 7.4., το οποίο προέρχεται από έρευνα που διεξήχθη στο Πανεπιστήμιο του Έσσεξ. Η πλειονότητα των ζευγαριών θα ζουν κατά πάσα πιθανότητα μαζί μετά δέκα χρόνια και σχεδόν τα δύο τρίτα θα παντρευτούν μεταξύ τους. Αυτό δεν είναι αξιοπερίεργο, αφού οι έρευνες δείχνουν πως οι περισσότεροι νέοι βλέπουν την συγκατοίκηση ως «δοκιμαστικό γάμο».

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, ιδίως σε αγροτικές περιοχές, η συγκατοίκηση έχει μακρά ιστορία ως νόμιμη πρακτική. Αυτό συμβαίνει στις Σκανδιναβικές χώρες, οι οποίες έχουν σήμερα στην πραγματικότητα τα υψηλότερα ποσοστά συγκατοίκησης. Δεν υπάρχει όμως μια άμεση συνέχεια με το παρελθόν. Στην Σουηδία, για παράδειγμα, το 1960 συγκατοικούσε μόνο το 1% των ζευγαριών, σήμερα το ποσοστό αυτό υπολογίζεται σε 40%. Όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η πλειονότητα των συγκατοικούντων ζευγαριών παντρεύεται ύστερα από ένα διάστημα, ή όταν αποκτήσουν παιδιά. Η συγκατοίκηση έχει αρκετά συχνά αναγνωριστεί νομικά, έτσι που αν μια σχέση διακοπεί, τα άτομα μπορούν να διεκδικήσουν δικαστικά περιουσιακές τους απαιτήσεις και διατροφή²⁴.

Οικογένειες ομοφυλοφιλικών γονέων

Πολλοί ομοφυλόφιλοι, άνδρες και γυναίκες, ζουν σήμερα μαζί ως ζευγάρια και ορισμένα ομοφυλοφιλικά ζευγάρια έχουν και τυπικά «παντρευτεί», έστω και αν οι σχετικές τελετές είναι νομικά ανυπόστατες. Η χαλάρωση των παλαιότερων αδιάλλακτων στάσεων κατά της ομοφυλοφιλίας συνοδεύτηκε από μια αύξουσα τάση

ΣΧΗΜΑ 7.4.: Τι συμβαίνει με τις συμβιώσεις όταν περνούν τα χρόνια: πιθανή έκβαση της συμβίωσης συμβιούντων ζευγαριών στο Ηνωμένο Βασίλειο μετά την παρέλευση μιας δεκαετίας.

Πηγή: «Living in Britain», έκθεση επί των απαντήσεων κοινωνικής επισκόπησης, Πανεπιστήμιο του Έσσεξ, 1995.

24. Σ.τ.μ.: Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η νομική αναγνώριση και ρύθμιση της συγκατοίκησης στην σύγχρονη Γαλλία, όπου χρησιμοποιείται ο όρος παλλακεία (concubinage).

των δικαστηρίων να αναγνωρίσουν την επιμέλεια του τέκνου σε μητέρες που ζουν σε ομοφυλοφιλική σχέση. Οι τεχνικές της τεχνητής σπερματέγχυσης σημαίνουν ότι ομοφυλοφιλικές γυναίκες μπορούν να αποκτήσουν παιδιά και να γίνουν **οικογένειες ομοφυλοφιλικών γονέων** χωρίς να έχουν ετεροφυλοφιλικές σχέσεις. Ενώ στην Βρετανία όλες σχεδόν οι ομοφυλοφιλικές οικογένειες με παιδιά αποτελούνται από δύο γυναίκες, σε διάφορες Πολιτείες των ΗΠΑ για μια περίοδο στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας τοποθέτησαν άστεγους ομοφυλοφιλικούς εφήβους σε ανδρικά ομοφυλοφιλικά ζευγάρια. Η πρακτική αυτή διακόπηκε, κυρίως λόγω των αρνητικών αντιδράσεων του πληθυσμού (βλ. επίσης το Κεφάλαιο 5, «Γένος και σεξουαλικότητα»).

Άτομα εκτός γάμου

Ποικίλοι είναι οι παράγοντες που συνέτρεξαν ώστε να αυξηθεί ο αριθμός των ατόμων που ζουν μόνοι στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Ένας είναι η τάση για γάμο σε μεγαλύτερη ηλικία – οι άνθρωποι σήμερα παντρεύονται κατά μέσον όρο τρία χρόνια αργότερα από ό,τι το 1960. Ένας άλλος λόγος είναι ο αυξανόμενος αριθμός των διαζυγίων. Ένας τρίτος είναι ο αύξων αριθμός των ηλικιωμένων ατόμων που έχουν χηρέψει. Το να είναι κανείς μόνος σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικές περιόδους του κύκλου της ζωής. Ένα μεγαλύτερο σήμερα, από ό,τι παλαιότερα, ποσοστό των ατόμων στα είκοσί τους χρόνια είναι άγαμοι. Γύρω στα τριάντα πέντε τους όμως οι άνδρες και οι γυναίκες που δεν παντρεύτηκαν ποτέ αποτελούν μια μικρή μειονότητα. Η πλειονότητα των μοναχικών ατόμων μεταξύ τριάντα και πενήντα ετών είναι διαζευγμένοι ή βρίσκονται «μεταξύ» δύο γάμων. Τα περισσότερα από τα μοναχικά άτομα πάνω από πενήντα ετών είναι χήροι/χήρες.

Ο Πήτερ Στέην πήρε συνεντεύξεις από εξήντα μοναχικά άτομα ηλικίας είκοσι πέντε έως σαράντα πέντε ετών (Stein 1980). Οι περισσότεροι είχαν μεικτά συναισθήματα για την κατάστασή τους. Αναγνώριζαν ότι το να μην είναι παντρεμένοι τους βοήθησε συχνά στην επιδίωξη ευκαιριών στην σταδιοδρομία τους, γιατί μπορούσαν να συγκεντρωθούν ολόψυχα στην δουλεία τους, τους επέτρεπε μια μεγαλύτερη ποικιλία σεξουαλικών εμπειριών και τους έδιδε μεγαλύτερη ελευθερία και αυτονομία. Από την άλλη μεριά, αναγνώριζαν την δυσκολία του να είναι κανείς μόνος σε έναν κόσμο όπου οι περισσότεροι άνθρωποι στην ηλικία τους ήταν παντρεμένοι, και υπέφεραν από την απομόνωση ή την μοναξιά τους. Γενικά, οι περισσότεροι έβρισκαν ότι οι πιέσεις για γάμο ήταν μεγαλύτερες από τα κίνητρα για να παραμείνουν άγαμοι.

Η συζήτηση για τις «οικογενειακές αξίες»

«**Η** οικογένεια διαλύεται!» φωνάζουν οι υποστηρικτές των οικογενειακών αξιών, βλέποντας τις μεταβολές που σημειώνονται τις τελευταίες δεκαετίες – μια ελευθεριότερη και πιο ανοικτή στάση απέναντι στην σεξουαλικότητα, ραγδαία αυξανόμενα ποσοστά διαζυγίων και μια γενικότερη αναζήτηση προσωπικής ευτυχίας σε βάρος των παλαιότερων αντιλήψεων περί οικογενειακών υποχρεώσεων. Πρέπει να ανακτήσουμε μια ηθική αίσθηση της οικογενειακής ζωής, υποστηρίζουν. Πρέπει να επαναφέρουμε την παραδοσιακή οικογένεια, η οποία ήταν πολύ πιο σταθερή και οργανωμένη από το μπερδεμένο κουβάρι των σχέσεων στο οποίο βρισκόμαστε όλοι τυλιγμένοι.

«Όχι!» απαντούν οι επικριτές. «Εσείς νομίζετε ότι η οικογένεια διαλύεται. Στην πραγματικότητα απλώς μεταβάλλεται. Πρέπει να ενισχύσουμε την ανάπτυξη μιας ποικιλίας οικογενειακών μορφών σεξουαλικής ζωής, αντί να πιστεύουμε πως ο καθένας πρέπει να συμπιέζεται στο ίδιο καλούπι».

Ποια από τις δύο απόψεις είναι σωστή; Θα πρέπει να σταθούμε μάλλον κριτικά απέναντι και στις δύο. Η επιστροφή στην παραδοσιακή οικογένεια δεν συνιστά μια δυνατότητα. Αυτό όχι μόνον γιατί, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, η παραδοσιακή οικογένεια δεν υπήρξε ποτέ όπως την αντιλαμβανόμαστε συνήθως, ή γιατί υπήρχαν πολλές καταπιεστικές όψεις της οικογένειας στο παρελθόν, ώστε να μην την καθιστούν πρότυπο για σήμερα. Αλλά διότι οι κοινωνικές μεταβολές που μεταμόρφωσαν τις προηγούμενες μορφές του γάμου και της οικογένειας είναι ως επί το πλείστον αμετάκλητες. Δεν θα είναι πολλές οι γυναίκες που θα επιστρέψουν στην οικιακή κατάσταση από την οποία με πολλούς αγώνες κατάφεραν να απαλλαγούν. Οι σεξουαλικοί δεσμοί και ο γάμος σήμερα δεν μπορούν να είναι, καλώς ή κακώς, αυτό που ήταν. Η συναισθηματική επικοινωνία –ακριβέστερα, η ενεργός δημιουργία και διατήρηση των σχέσεων– έχει αποκτήσει κεντρική σημασία στην προσωπική όσο και στην οικογενειακή ζωή μας.

Ποιο θα είναι το αποτέλεσμα; Το ποσοστό των διαζυγίων μπορεί να έχει σταθεροποιηθεί μετά την απότομη αύξησή του, δεν πέφτει όμως. Όλες οι μετρήσεις των διαζυγίων αποτελούν ως ένα σημείο εκτιμήσεις. Με βάση όμως τις τάσεις που προηγήθηκαν, μπορούμε να υποθέσουμε πως γύρω στα 60% του συνόλου των γάμων που έχουν συναφθεί τώρα θα έχουν λυθεί με διαζύγιο στα επόμενα δέκα χρόνια.

Το διαζύγιο, όπως είδαμε, δεν αντικατοπτρίζει πάντοτε μια κατάσταση δυστυχίας. Οι άνθρωποι που σε παλαιότερες εποχές θεωρούσαν πως έπρεπε να παραμείνουν σε ατυχείς γάμους μπορούν τώρα να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα. Δεν υπάρχει όμως καμιά αμφιβολία πως οι τάσεις που επηρεάζουν την σεξουαλικότητα, τον γάμο και την οικογένεια δημιουργούν βαθιές ανησυχίες σε μερικούς ανθρώπους, την ίδια στιγμή που δημιουργούν νέες δυνατότητες ικανοποίησης και αυτοολοκλήρωσης για άλλους.

Αυτοί που ισχυρίζονται ότι η μεγάλη ποικιλία των οικογενειακών μορφών που

υφίσταται σήμερα πρέπει να είναι καλοδεχούμενη, γιατί μας απελευθερώνει από τους περιορισμούς και τα βάσανα του παρελθόντος, έχουν σίγουρα ένα δίκιο με το μέρος τους. Οι άνδρες και οι γυναίκες μπορούν να μείνουν μόνοι τους, αν το θελήσουν, χωρίς να αντιμετωπίζουν την κοινωνική αποδοκιμασία που συνόδευε κάποτε την κατάσταση του γεροντοπαλίκαρα, κι ακόμα χειρότερα, της γεροντοκόρης. Τα ζευγάρια που συζούν σήμερα δεν αντιμετωπίζουν πια την κοινωνική απόρριψη από τους «αξιοπρεπείς» παντρεμένους φίλους τους. Ομοφυλόφιλα ζευγάρια μπορούν να στήσουν ένα σπιτικό μαζί και να αναθρέψουν τα παιδιά τους χωρίς να αντιμετωπίζουν το ίδιο επίπεδο επιθετικότητας που θα αντιμετώπιζαν στο παρελθόν.

Έχοντας πει όλα αυτά, είναι δύσκολο να αποφύγουμε το συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε σε ένα σταυροδρόμι. Θα φέρει το μέλλον την παραπέρα παρακμή των μακροχρόνιων γάμων και/ή δεσμών; Θα ζούμε ολοένα και πιο πολύ σε ένα συναισθηματικό και σεξουαλικό περιβάλλον που θα το σημαδεύουν οι πικρίες και η βία; Κανείς δεν μπορεί να το πει με σιγουριά. Όμως μια κοινωνιολογική ανάλυση, όπως αυτή που μόλις ολοκληρώσαμε, δείχνει έντονα ότι δεν θα λύσουμε τα προβλήματά μας στρεφόμενοι προς το παρελθόν. Πρέπει να προσπαθήσουμε να συμβιβάσουμε τις ατομικές ελευθερίες, στις οποίες οι περισσότεροι από μας αποδίδουμε μεγάλη αξία στην προσωπική ζωή, με την ανάγκη να δημιουργήσουμε σταθερές και μόνιμες σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους.